

Леонід Мацкевий

Підсумки досліджень палеоліту та мезоліту в печерах заходу України

ВСТУП

Печерно-скельні утвори відзначаються у регіоні вже досить давно. Їх використання людьми, перш за все, для житлово-господарських потреб було зафіксовано тут майже тисячу років тому. Згодом на цій території розпочинаються активні спелеологічні та археологічні обстеження різноманітних печерних порожнин. Деякі з них увійшли в десятку найдовших підземних кам'яних пустот Землі. В інших печерах виявлені важливі свідчення проживання людей вже з найдавніших часів, зокрема, палеоліту та мезоліту. Відносна захищеність культурного шару пам'яток від згубної дії природних і антропогенних факторів у порівнянні із відкладами на позапечерних теренах, сприяла кращій збереженості, особливо органічних решток. Як і в інших регіонах, найбільш важливі результати отримані при вивченні так званих похованих порожнин, входи до яких були закриті людьми або законсервовані в результаті скидів, зсувів, інших, частіше надзвичайних природних явищ. Комплексні інтердисциплінарні роботи в печерах із культурним шаром доби палеоліту та мезоліту на заході України вже призвели до певних важливих результатів.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Згадка про печеру Домамири відзначається вже у Галицько-Волинському літописі [Літопис руський, 1989, с.400; Грушевський, 1895, с.1-2]. У XVII столітті печерно-скельні утвори регіону описує М. Груневег [Груневег, 1980, с.109-114; Ісаєвич, 1980, с.105-108], а у XVIII столітті – Г. Жончинський [Rzeczyński, 1721, р.26-30; 1745, р.25-36]. З початку XIX століття починається активне археологічне, природниче та інше вивчення печер на Європейському континенті [Дублянский, Ломаев, 1980; Скленадж, 1987; Портнер, 1997]. Не обминув цей процес і захід України. Втім, перша печерна пам'ятка кам'яної доби, зокрема, мезолітичне поселення тут відзначається лише у 1940 році біля с. Нігин на Хмельниччині [Бибилов, 1965, с.56-58; 1966, с.3-6]. У цей час на суміжній території у печері Іллінка на Одещині, а значно раніше і в карстових утворах у м. Одесі були виявлені палеолітичні матеріали, дебати про які продовжуються ще й нині [Сапожников, Сапожникова, 1989, с.179-187; Сапожников, 2003а, с.43-52], як і про палеолітичний вік знахідок із Кам'яної Могили [Даниленко, 1986]. Це дозволило у свій час П.О. Борисковському констатувати, що палеоліт у печерах України поки не відомий [Борисковский, 1947, с.85-99].

У 1972-1973 роках В.М. Гладилін у Закарпатті біля с. Велика Уголька здійснив дослідження палеолітичної пам'ятки у печері Велика Уголька I (Молочний Камінь) [Гладилин, Демьяненко, 1974, с. 258-259; Гладилін, Пашкевич, 1977, с.106-112]. Згодом, О.М. Адаменком відзначений і культурний шар доби пізнього палеоліту у Подністер'ї у печерному утворі Назаренкове I (Чортовець) поблизу с. Назаренкове на Івано-Франківщині [Адаменко, 1976 (1977), с.6-7]. Комплексні інтердисциплінарні роботи на цих пам'ятках дозволили стверджувати уже певну заселеність печер регіону в добу палеоліту та мезоліту, як і в Криму, де вони були відомі ще з другої половини XIX століття [Мережковский, 1880 (1881), с.106-146; Mérejkovsky, 1884, р.300-302].

У 1951 і 1968 роках Дністерською експедицією АН України була обстежена печера Баламутівка I (Гончарова Земля) у Чернівецькій області [Черниш, 1975, с.124-125], а в 1966 році – А.А. Формозовим [Формозов, 1969, с.143]. На стінах і на стелі цього утвору були зафіксовані зображення, зроблені чорним фарбником. О.П. Черниш датує рисунки добою мезоліту і вважає, що висновки А.А. Формозова, який не признає їх пам'ятками первісної доби, не є аргументованими. У 1992 році Прикарпатською експедицією Інституту суспільних наук АН України в цій печері зображення не відзначені, що може бути результатом неодноразової руйнації стелі та стін порожнини [Мацкевий, 1993, с.18-19].

Окремі артефакти доби мезоліту у 1977 і 1979 роках були зібрані в околицях грота Манява I (Блаженний Камінь) поблизу с. Манява Івано-Франківської області [Мацкевой, Адаменко, Артюх, 1978, с.356-357; Мацкевой, 1980, с.303-305; 1991, с.9]. Ці матеріали дещо доповнили свідчення про використання печерних порожнин у регіоні в добу мезоліту.

На зміну короткочасним поодиноким роботам, у 80-х роках ХХ століття були розпочаті багаторічні комплексні інтердисциплінарні розвідки та стаціонарні розкопки печерно-скельних об'єктів регіону. Відзначимо, перш за все, роботи експедицій Інституту суспільних наук АН України (з 1993 року – Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України) при активному залученні спеціалістів інших установ [Мацкевий, 2000, с.3-34; 2002а, с.17-29; 2004б, с.3-18]. У 1987-1993 роках проведені стаціонарні розкопки на Львівщині у печерно-скельному ансамблі Прийма I (фото 7). На його другому ярусі були зафіксовані мисливські табори доби пізнього палеоліту і мезоліту, а в 1993-2004 роках – на п'ятому ярусі у гроті вивчався зимовий тимчасовий табір мисливців доби раннього палеоліту. Крім того, в 1993-2002 роках здійснені розкопки в навісах Прийма VII (майстерня з обробки кісток тварин доби мезоліту), в 1994-2004 роках – Львів VII (три пізньопалеолітичні та мезолітичний мисливські табори). Проведена шурфівка поселення доби пізнього палеоліту в печері Одаїв XI на Івано-Франківщині (1992-1993), мезоліту – у навісах Підгородці IV (1998) і печері Брюховичі XIб на Львівщині (2002-2003). Такі польові та камеральні дослідження значно розширили джерелознавчу базу і дозволили вже зробити попередні узагальнення про розселення та побут давнього населення, яке використовувало печерно-скельні утвори у добу палеоліту та мезоліту.

ПИТАННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО АНАЛІЗУ ТА СИНТЕЗУ

Під час досліджень вивчалися не лише предмети матеріальної і духовної культури, але й господарські та житлові споруди, елементи природного середовища тощо. Їх сутність і взаємозв'язок аналізувались комплексно і міждисциплінарно, спільно з фахівцями гуманітарних і природничих, а також технічних наук. Ці спеціалісти приймали участь у польових і камеральних роботах експедицій. Відзначимо питання ландшафтознавства, які вирішував В.П. Матвійв (Львівський національний університет ім. І. Франка) [Мацкевий, Гудима, Матвійв, 2003, с.35-46]. Вкопна флора і рослинність аналізувались Г.О. Пашкевич (Інститут археології АН України) [Гладилин, Пашкевич, 1977, с.106-112] та М.С. Комар (Інститут геологічних наук АН України) [Комар, 1988, с.57-59]. Геоморфологічні спостереження здійснювали О.М. Адаменко (Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу) [Адаменко, 1976 (1977), с.6-7], А.Л. Александровский (Інститут географії АН СРСР) [Александровский, Мацкевой, 1989, с.218-224], М.С. Демедюк (Національний університет "Львівська політехніка") [Демедюк, 1995, с.26-29], О.В. Захарчук [Захарчук, 1996, с.59-64], Р.М. Гнатюк [Мацкевий, 2004а, с.31-32] та Л.В. Ковальська (Львівський національний університет ім. І. Франка) [Мацкевий, 2004]. Геофізичні

(археомагнітні) роботи проводили К.М. Бондар, І.В. Вершило і О.М. Кожан (Київський національний університет ім. Т.Шевченка) [Мацкевий, 2004]. Остеологічні рештки визначали І.Г. Підоплічко (Інститут зоології АН України) [Гладилин, Пашкевич, 1977, с.106-112], Є.І. Данілова (Інститут археології НАН України), К.А. Татарінов (Український лісотехнічний університет) [Татарінов, 2000], А.І. Найда (Львівський медичний університет імені Данила Галицького) [Мацкевий, 2004], О.К. Мазур (Інститут народознавства НАН України) [Мацкевий, 2004], І.Т. Кочкін (Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника) [Мацкевий, 2004], О.В. Стасик (Інститут біології клітин НАН України) [Мацкевий, 2004] та О.В. Филипчук (Головне бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я України) [Филипчук, 2004]. Над проблемами палеоекономіки працював В.В. Гуменюк (Інститут землеробства і тваринництва західного регіону) [Гуменюк, 1995, с.24-26]. Абсолютне датування здійснила Гронінгенська лабораторія [Гладилин, Пашкевич, 1977, с.106-112] та М.М. Ковалюх (Інститут геохімії навколишнього середовища НАН України та Міністерства надзвичайних ситуацій України) [Мацкевий, 2004]. Археолого-спелеологічні та фізико-географічні дослідження здійснювали І.М. Гуньовський [Гуньовський, 1995, с.22-24] і В.С. Артюх (Львівський національний університет ім. І. Франка) [Артюх, 1995, с.3-7]. Відзначимо й мінералого-петрографічний аналіз кам'яних виробів, проведений М.Д. Петруняком і Н.Х. Білоус (Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу) [Мацкевой, 1991], Є.П. Рибачком [Мацкевой, Рибачёк, 1984, р.168-175] і В.О. Хмелєвським (Львівський національний університет ім. І.Франка) [Мацкевой, 1987, с.164-165], а також М.Б. Рипун [Мацкевой, 1991], Р.М. Смішком і Р.В. Ігнатенком (Інститут геології і геохімії горючих копалин НАН України) [Мацкевий, Гуменюк, 1995, с.121-132]. Роботи з екології вела Г.І. Панахид (Інститут екології Карпат НАН України) [Мацкевий, Панахид, 2002, с.35-41] і В.М. Стецюк (Екологічна експедиція “Дністер”) [Мацкевий, Артюх, Сохацький, Стецюк, 2001, с.174-178], а консультації із етнології отримані від Г.Й. Горинь (Інститут народознавства НАН України) [Мацкевий, 2000, с.4].

Такі комплексні міждисциплінарні дослідження дозволили отримати за допомогою сучасних методик важливі свідчення про складові життя і побуту давнього населення. Це дало принципово нову інформацію про взаємозв'язок людини та оточуючого її природного середовища.

ЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ

Виявлені палеолітичні та мезолітичні пам'ятки в печерах регіону за часом існування синхронні з кінцем плейстоцену – початком голоцену, який досить повно висвітлений у ряді узагальнюючих праць [Геренчук, Буров, Богущкий та інші, 1972; Гуньовський, 1990; Starkel, 1989, s.33-49; 1994, р.11-18]. З таким періодом тут пов'язана відносно густа річкова система, наявність зручних для заселення людиною печерно-скельних порожнин, а також значні рослинні, тваринні й сировинні ресурси. В регіоні уже відомо понад 100 видів тільки великих за розмірами промислових тварин, у тому числі з території Львова та його найближчих околиць – 15 пунктів їх захоронень [Підоплічко, 1956, с.81-87; Татарінов, 2000]. У цілому, якщо у плейстоцені тут найбільш продуктивними об'єктами мисливства були значні за розмірами й малорухливі тварини (мамонт, носоріг, печерний ведмідь), то на початку голоцену – переважають середні та невеликі тварини, що здатні швидко пересуватись, – олень, бик і кабан (табл. І). Відповідно, на зміну загінному виду мисливства у палеоліті (плейстоцен), здійснюється полювання із засідки в мезоліті (ранній голоцен).

Вдалося констатувати, що в кінці плейстоцену в регіоні переважали сосново-березові ліси [Артюшенко, Арап, Безусько, 1982; Комар, 1988, с.57-59]. У подальшому простежується потепління, зміна рослинного покриття, а серед деревних – наявність широколистяних порід (дуб, граб і бук). Польові археомагнітні дослідження культурних відкладів багат шарового печерного поселення Львів VII також дозволяють зробити висновок про суттєві позитивні зміни у кліматі та природних умовах на цій території у палеолітичний та мезолітичний час [Мацкевий, 2004а, с.31-32]. Такі перемини були сприятливі для людини.

Важливою була і наявність у регіоні відповідної кам'яної сировини. Особливо показові поклади високоякісних порід кременю – основного матеріалу в цей час для виготовлення знарядь праці та побуту. Інші породи каменю використовувались значно рідше, частіше - для будівництва житлово-господарських споруд, зокрема, загат, парканів, закріплення шкір тварин тощо.

У цілому, поряд із важкими ресурсами, тут було немало інших можливостей для підтримання належного харчового балансу людини. На даному етапі характерний екстенсивний, виключно привласнюючий, хижацький характер, притаманний трьом основним галузям – мисливству, рибальству і збиральництву. Втім, загальна екологічна ситуація, в основному, завдяки, очевидно, певному природному відтворенню, дозволяла проживати тут людям протягом багатьох тисячоліть.

Багатолітні археологічні дослідження, спостереження етнологів за життєдіяльністю сучасних людей, які ще перебували на палеолітичній і мезолітичній стадії розвитку, свідчать про заселення певних оптимальних місць. Такі екологічні ніші мали специфічні, сприятливі для людських спільнот можливості. Важливими були топографічні умови. Характерна ситуація спостерігається у розташованих поблизу гротів і навісах Прийма I і Прийма VII (рис. 1), а також Львів VII і Львів VIII (рис. 2). Можна припускати, що давніх спільнот цікавило тут, перш за все, зручне житлове приміщення (печерно-скельна порожнина). Втім, слідів використання у цей час людьми інших 20 подібних утворів, що знаходяться у безпосередній близькості, не відзначено. Разом із тим, наприклад, порожнини Львів VII і Прийма I заселялись щонайменше 6-8 разів у різні епохи. Таке явище, очевидно, пов'язано з тим, що саме в цьому місці хороший огляд навколишньої місцевості, близько розташовані річки та інші джерела з питною водою, яку використовували люди та куди приходили на водопій тварини. Крім того, у водоймищах тут водилась риба, молюски тощо. Із верхніх точок скелі були непогані можливості для проведення загінного полювання. Виходи зі скельних порожнин були, практично, всі на північ, а не на південь, як на більшості інших територій. Це і такий яскравий показник як наявність кісток північного оленя, свідчить про заселення утворів у зимовий час [Сапожников, 2003, с.87-107]. Додамо, що найбільш сприятливим часом полювання на мамонта, кістки якого виявлені в навісах Прийма I і Львів VII, вважається зимовий період [Залізник, 2003, с.42-57]. У близькій ситуації зафіксовані й пам'ятки Одаїв XI (рис. 4), Брюховичі XIб (рис. 5) і Назаренкове I (рис. 6). Інші, – позапечерні поселення, що відзначені на цій же території, як правило, локалізовані, переважно, південними берегами річок, озер, інших водоймищ, що може свідчити про майже виключно літнє сезонне перебування людей – найвигідніше в плані як мисливської, так і рибальсько-збиральницької діяльності. Таке припущення підкріплює і специфічний типолого-статистичний розподіл кам'яного інвентарю, зафіксованого на пам'ятках.

Таким чином, уже з кінця плейстоцену на певних територіях у деяких печерах заходу України були достатньо сприятливі для людини природно-екологічні умови, які мають місце і в наступний час [Matskevych, 1995, p. 61, 82; 1995a, p. 628, 690-691; 2000, p. 106].

ДОБА РАННЬОГО ПАЛЕОЛІТУ .

1. Мисливський табір у гроті Прийма I (Німечка). Найдавніша пам'ятка у печерно-скельних порожнинах регіону була зафіксована у багатоярусному ансамблі Прийма I, зокрема, у верхньому гроті. Порожнина знаходиться за 1 км на південний захід від с. Прийма Миколаївського району Львівської області, в місцевості Німечка. Пункт відзначений на мису, на лівому, північному березі каньйону пересихаючого потічка Безіменний, лівої притоки Дністра. Пам'ятка розташована за 2,3 км на схід від Дністра і за 1,2 км на схід від шосе Миколаїв-Роздол, на ділянці між селами Розвадів і Верин.

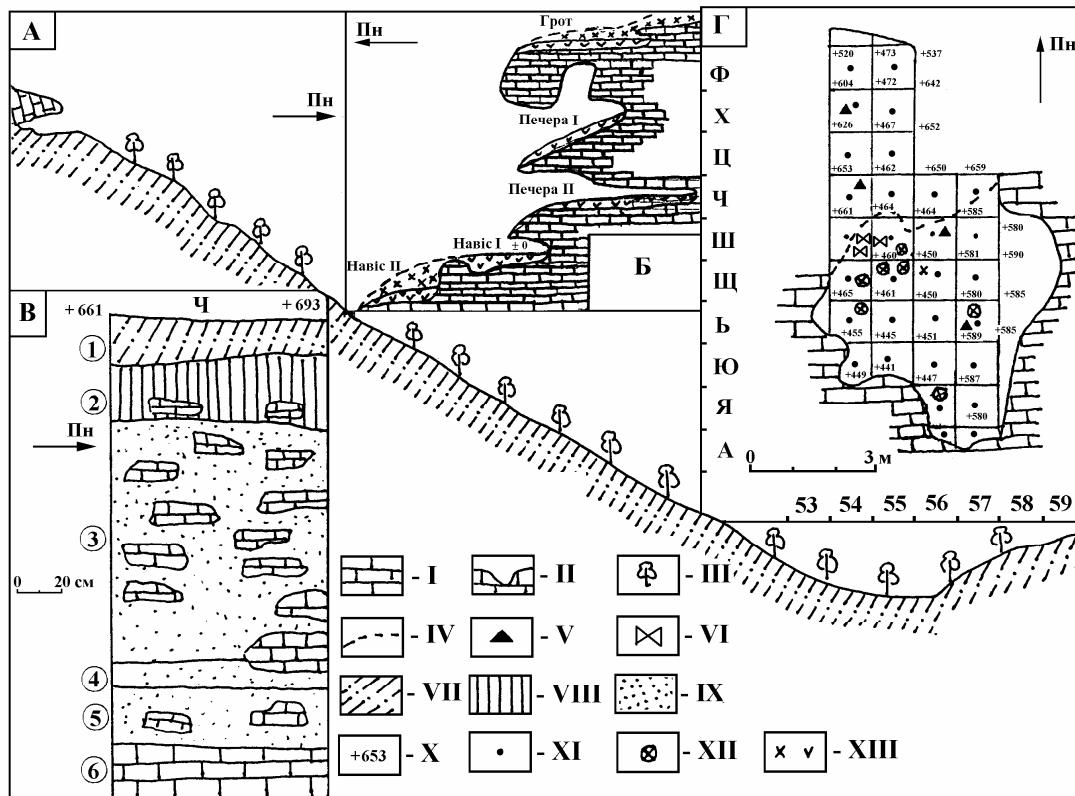

Рис.1. Поселення у багатоярусному печерно-скельному ансамблі Прийма I (Німечка): А- перетин напластувань із півдня на північ між квадратами 53 і 54; Б – схема ансамблю; В – стратиграфічна колонка західної стінки квадрата Ч-54; Г – план грота; І - скельні відклади; ІІ – порожнини в скелях; ІІІ – лісовий масив; ІV – кордон зависання скельної порожнини; V – гостроконечник; VI – зуб ведмедя; VII – чорнозем лісовий; VIII – суглинки лесоподібні; IX – пісок; X – позначення від нульової точки (репера); XI – розкопані квадрати; XII – кістки скелета людини; XIII – матеріали зсуву та культурний шар пам'ятки

Fig. 1. Settlement in multilayered cave-cliff ensemble Pryima I (Nimecha): A – section of layers from south to north between the squares 53 and 54; Б – scheme of the ensemble; В – stratigraphic sequence of the western wall of the square Ч-54; Г – plan of grotto; І – cliff depositions; ІІ – holes in cliff rock; ІІІ – forest tract; ІV – boundary of overhanging of cliff emptiness, V – point; VI – bear's tooth; VII – forest chernozem; VIII – loessial clayey soil; IX – sand; X – marks from zero point (reper); XI – excavated squares; XII – human bones; XIII – materials of displacement and cultural layer of the site

Цей утвір, що має місцеву назву Дірява (печера Біни), – карстово-суфозійного типу, виявлений в районі характерної флексури, його п'ятий ярус (грот) знаходиться на рівні 45 м від тальвегу балки, при +372 м над рівнем моря (рис.1).

У гроті та на майданчику перед ним протягом 1993-2004 років розкопки велись на площі 30 кв. м (рис. 1, Г). Культурний шар, потужністю 10-20 см, відзначений у прискельних відкладах на долівці порожнини, на глибині 160-185 см на майданчику і 120-145 см у похованій частині – у гроті. Шар зафіксований М.С. Демедюком у західній стінці квадрата Ч-54 у дрібнозернистому глинистому темно-сірому до чорного піску (на багатьох ділянках – “горілий горизонт”) (рис. 1, В), а О.В. Захарчук – у східній стінці квадрата Ц-55, - у суглинку жовтого кольору з середнім умістом фосфору і дуже низьким відсотком гумусу, особливо в межах грота. Р.М. Гнатюк підтвердив залягання культурного шару у цих квадратах і відзначив його прискельне (близько до скельної долівки) розташування у гроті в північній стінці квадрата Я-56, де при зачистці був зафіксований фрагмент потиличної частини черепа людини. Поряд, у квадраті Б-57, де шар пошкоджений норами, знайдено уламок верхньої частини черепа та гостроконечник. Ще 5 кісток неандертальців, включаючи променеву, були зафіксовані компактно у північно-західній частині грота, на скельній долівці поблизу трьох гостроконечників, зубів печерного ведмеда та залишків вогнищ у інситу культурному шарі (рис.1, Г).

У відкладах культурного шару на майданчику перед гротом, простежено досить тонкий прошарок (до 1-2 см) горілої деревини, а часом і кісток тварин. Тут же наявні й уламки брил пісковика та щебеню із червонувато-бурим забарвленням. Очевидно, це сліди дії вогню. Відзначено близько 2000 екземплярів остеологічних решток. Основна маса знахідок фіксується неподалік кордону зависання стелі грота. Згідно визначень К.А. Татарінова, П.І. Гури і В.В. Гуменюка, серед кісток переважають рештки печерного ведмеда (*Spelaeoceros spelaeus* Ros.), при наявності окремих екземплярів кісток зайця сірого європейського (русака) (*Lepus europaeus* Pall.), інших тварин. Відзначимо, що більшість зубів печерного ведмеда зафіксовані біля входу в грот, а поряд розташована основна кількість решток скелетів людей (рис. 1, Г). Можливо це пов'язано з певними культовими обрядами, що неодноразово вже фіксувалось на багатьох територіях [Столяр, 1985; Леруа-Гуран, 1993, с.24-41].

Кам'яні вироби представлені незначною кількістю артефактів (рис. 7). Один із класичних за формою гостроконечників зафіксований у квадраті Ч-54 безпосередньо біля входу в грот (рис.1, Г). Це знаряддя виготовлене на типовому левалуазькому сколі (рис. 7, 5). Краї і вершина гостроконечника оброблені високою регулярною ретушшю, а п'ятка (базальна частина) – має специфічну підправку. За визначенням В.О. Хмелевського, знаряддя виготовлене із дрібнозернистого кварцового пісковика із залізисто – кременистим цементом. Його твердість за шкалою Мооса, – 6,5-7 одиниць. Виріб близької форми, але із радіолариту, зафіксований у мустьєрському шарі в печері Облазовій у східній частині Орави – басейну Нового Таргу на території Польщі [Valde-Nowak, Madejska, Nadahowski, 1995, s.5-23]. Другий гостроконечник знайдений досить близько від першого, але вже на території власне грота в його східній частині, тобто в межах зависання стелі порожнини в квадраті Ш-56 (рис. 1, Г). Цей артефакт (рис. 7, 2), як і третій гостроконечник із квадрата Б-57 (рис. 1, 4), виготовлені також на типових левалуазьких сколах із незначною ретушшю лише лівої частини вершини, однак із специфічною підправкою п'ятки і класичні за формою. Ці предмети, за визначенням Р.М. Смішка, виготовлені із андезито-базальту. Четвертий гостроконечник, знайдений на майданчику перед гротом у квадраті Х-54, представлений лише верхньою частиною (рис. 1, Г;

7, 1). Як і уламок відщепу (рис. 7, 3), який виявлений на схилі перед гротом, гостроконечник виготовлений із так званого волинського кременю. Обидва артефакти інтенсивно патиновані, на відміну від трьох перших, на яких патина не простежена зовсім.

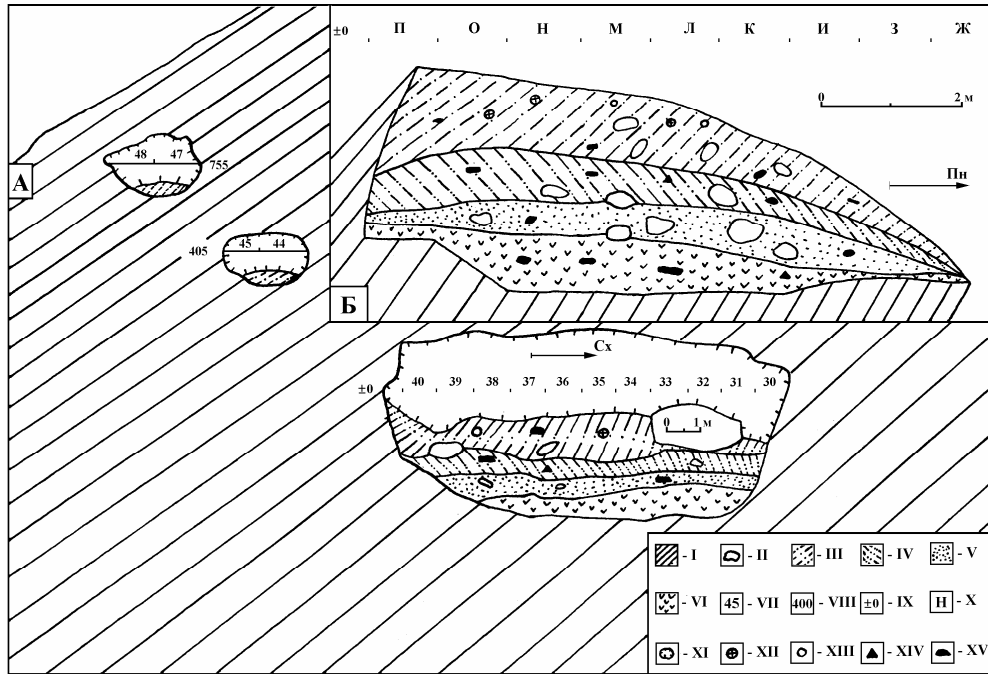

Рис. 2. Поселення у печерно-скельному ансамблі Прийма I. Перетини за сторонами горизонту: А – перетин за квадратами М і Н-30-40 зі сходу на захід; Б – відклади за перетином квадратів 33 і 34 – Ж-П із півночі на південь; І – скельні відклади; ІІ – природне каміння; ІІІ – ґрунтовий горизонт А; ІV – ґрунтовий горизонт Б; V – пісок світло-жовтуватий; VI – пісок жовтувато-бурий; VII – лінії прив'язки; VIII – відмітки від репера; IX – нульова горизонталь; X – найменування квадратів; XI – входи у печерно-скельні порожнини; XII – фрагменти посуду; XIII – черепашки; XIV – крем'яні вироби; XV – остеологічні рештки

Fig. 2. Settlement in multilayered cave-cliff ensemble Pryima I. Sections by the sides of horizon; A – section by squares M and H-30-40 from east to west; B – deposition by the section of squares 33 and 34 – Ж-П from north to south; I – cliff deposits; II – natural stones; III – ground horizon A; IV – ground horizon B; V – light-yellow sand; VI – brown-yellow sand; VII – lines of attachment; VIII – reperi's marks; IX – zero line; X – indication of squares; XI – entries to cave-cliff emptiness; XII – fragments of crockery; XIII – mussels; XIV – flint artifacts; XV – osteological remains

Кам'яні вироби представлені в гроті Прийма I, хоч і незначною кількістю, але виразними в типологічному плані формами. Подібні артефакти, крім суміжних територій Польщі, відомі на Поділлі [Ситник, 2000] і в Закарпатті [Adamenko, Gladiline, 1989, p.689-712], в Болгарії [Kozłowski, 1982], в Криму [Marks, Chabai, 1998], на Кавказі та в інших регіонах [Голованова, Хоффекер, 2000, с.35-64]. Близькі й часові інтервали існування пам'яток. Втім, значні відстані між цими пунктами свідчать, очевидно, про конвергентність розвитку, пристосування людини до відносно однакових умов життя і близьких особливостей господарської діяльності та побуту. Комплекс датується, – згідно Кі-4583: 45600±450 ВР. В.М. Степанчук припускає, що як і 11 та 12 шарів Кормань IV, не виключено датування комплексу у гроті Прийма I епізодом моерсхофт

(початок ОІС 3) [Іванова, 1982, с.188-235; Степанчук, 2005, с.13]. Окрім Криму, це найдавніша археологічна пам'ятка в печерах України.

ДОБА ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

1. Мисливський табір у навісі Прийма І (Німечка). До доби пізнього палеоліту віднесено 5 пунктів, на яких відзначено 7 комплексів – пам'яток. Одним із найбільш інформативних є поселення у навісі на другому ярусі ансамблю Прийма І, розкопане повністю на площі 90 кв. м (рис. 1, Б). Потужність культурного шару на пам'ятці становить від 15 до 20-30 см, при глибині, в основному, 280-350 см від репера (нульової точки) (рис. 2). Згідно визначень М.С. Демедюка, І.М. Гуньовського та А.Л. Александровського, матеріали залягають на скельній долівці навісу досить нерівномірно, майже виключно у світло-сірому та буруватому суглинистому піску з елементами гідроморфного похованого ґрунту (рис. 2, Б).

Основна інформація про поселення Прийма І отримана при аналізі кам'яних виробів. Ці матеріали зафіксовані досить компактно у центральній частині навісу, а окремі – на майданчику із скельною долівкою у північному напрямі від кордону сучасного зависання стелі навісу. Морфологічні особливості майданчика дозволяють припускати, що глибина (довжина) навісу досягала до 11 м (нині – 5), при ширині – до 11-13 м. Збереженість знахідок на майданчику дещо гірша, ніж тих, що виявлені в межах зависання стелі навісу. Перевідкладення культурного шару практично відсутнє. Це пов'язано, перш за все, з тією обставиною, що скельна долівка, особливо в напрямі до схилу, не має суттєвого пониження, а на деяких ділянках – дещо підвищена.

Незважаючи на відносно незначну кількість кам'яних артефактів (33 екземпляри), у комплексі наявні досить виразні форми, які у значній мірі є індикаторами етнокультурних, хронологічних, інших показників. Сировиною тут слугував, в основному, темно-блакитний, ймовірно місцевий кремій, при наявності виробів із андезито-базальту, інших порід каменю. Більшість предметів із кременю покрита слабо вираженою білою патиною. Знайдено лише один нуклеус, що інтенсивно спрацьований (рис. 8, 1). Кількість відщепів (6 екземплярів) дещо переважає наявність пластинчатих сколів (5). Враховуючи те, що на пластинчатих сколах виготовлено 15 знарядь із вторинною обробкою, а на відщепі – лише одне, загальний індекс пластинчастості майже у три рази вищий, ніж індекс відщепів. Майже половина всіх кам'яних виробів – знаряддя із вторинною обробкою (рис. 8; 9), серед яких скребків – 4, скобелів – 2, різник кутовий, ножів – 6, наконечників – 2 та вістря з обробкою зі спинки. Відзначено специфічний ніж гравецького типу із притупленою ретушню спинкою і базальною частиною, а також уламки близьких за формою виробів (рис. 9, 6-8). Важливою частиною комплексу є вістря, наконечники, підвіски – амулети із просвердленими отворами, виготовлені із зубів викопних тюленів (за визначенням К.А. Татарінова) або із зубів оленя, а також наявні інші вироби із кісток (рис. 10).

У шарі зафіксовано і значну кількість остеологічних решток (табл. І). Як припускають Є.І. Данілова і К.А. Татарінов, 7 кісток від двох особин могли належати тогочасній людині (*Homo sp.*). Більшість остеологічних решток належать ссавцям (228 особин), при наявності кісток птахів (20) і по одній особині плазуна (черепахи болотяної), земноводного (жаби) і риби (короп). Із ссавців майже половина кісток припадає куніцеподібним (при 81 особині), у тому числі майже третина – ведмедю печерному (22 особини), дещо більше третини – оленеподібним (65 особин), включаючи майже 30 відсотків оленя північного (26 особин), а конеподібним (29 особин) – вдвічі менше. Відзначимо також остеологічні рештки 13 особин лемінга копитного,

11 – куріпки білої, 7 – мамонта, 6- шерстистого носорога, по 5- лева печерного, зайця білого та зубра первісного. У цілому багаті фауністичні матеріали – яскравий показник досить значної ролі мисливства у господарській діяльності поселенців цього печерного утвору. Однак, як і в багатьох інших пам'ятках кінця палеоліту, тут не простежено переважання одного профілюючого виду, що засвідчило би спеціалізацію полювання. Показники, що зафіксовані у Приймі I – вияв уже певних кризових явищ у мисливській діяльності людини і ознаки, як і повсюдно, переходу до наступної – мезолітичної доби голоценового часу [Татаринів, 1993, с.21].

Важливою є і хронологічна інтерпретація граветоподібного поселення у навісі Прийма I та його місце серед пам'яток суміжних територій. Значну інформацію у цьому плані дають п'ять абсолютних дат: Ki-4145, – 13900 ± 130 ; Ki-4146, – 13600 ± 120 ; Ki-4147, – 14100 ± 105 ; Ki-4163, – 14200 ± 90 ; Ki-4178, – 13800 ± 105 BP (табл. II). Такий вік прийнято ототожнювати із пізньольодовиків'ям, зокрема, з арктичним дріасом I.

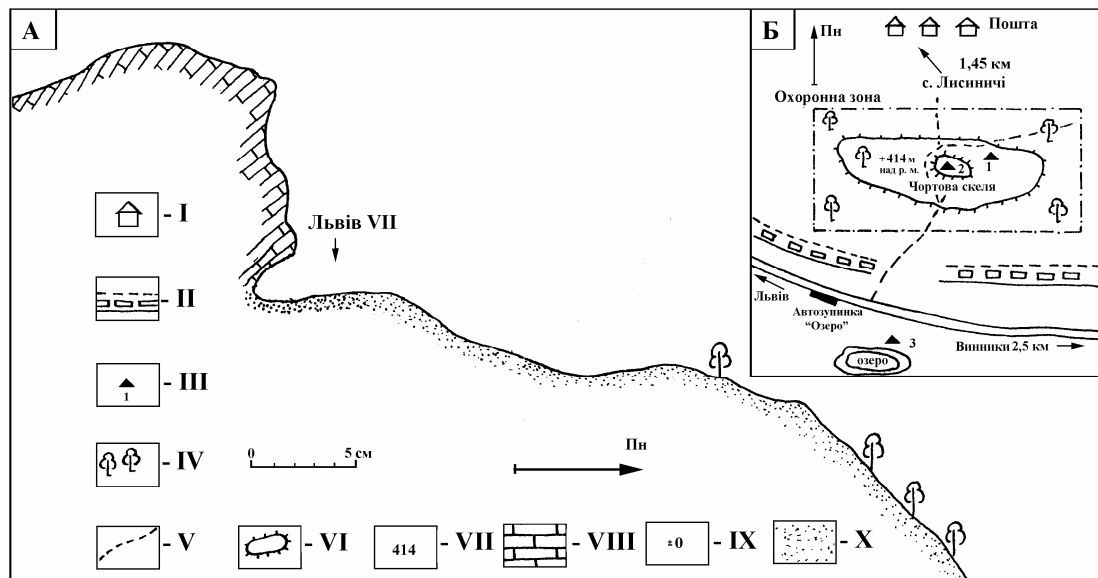

Рис. 3. Поселення у навісах Львів VII (Чортова Скеля- Стіна Скелелазів) і Львів VIII (Чортова Скеля- Останець): А – перетин між квадратами 24 і 25; Б – план-схема розташування пам'яток; I – забудова; II – недіюча залізнична колія; III – поселення (1 – Львів VII; 2 – Львів VIII; 3 – Львів IX); IV – лісовий масив; V – стежка; VI – підвищення; VII – висота над рівнем моря; VIII – скельні відклади; IX – нульова точка (репер); X – відклади ґрунту

Fig. 3. Settlements in rock shelters Lviv VII (Chortova Skelia-Stina Skelelaziv) and Lviv VIII (Chortova Skelia-Ostanec'): A – section between squares 24 and 25; B – plan-scheme of the location of the sites; I – building; II – non-working railway; III – settlements (1 – Lviv VII; 2 – Lviv VIII; 3 – Lviv IX); IV – forest tract; V – path; VI – height; VII – height under sea level; VIII – cliff depositions; IX – zero line (reper); X – soil deposits

2. Мисливський табір у навісі Львів VII (Чортова Скеля - Скеля Скелелазів). До пізньопалеолітичного часу віднесено три поселення у скельному навісі Львів VII, розкопки в якому в 1994-2004 роках здійснені на площі 76 кв. м. Пункт знаходиться на східній околиці Львова, на території парку Під Скелею біосферно-ландшафтного заказника Чортова (Чатова)

Скеля, впритул до Скелі Скелелазів. На південь від поселень протікає р. Марунька, а на півночі – р. Полтва (рис. 3). Пам'ятки розташовані на IV терасі, на висоті 65 м від рівня річок. Вихід із навісу – на північ.

А. Найдавніший культурний шар, потужністю 15-20 см простежений, переважно, у західній частині розкопу, на глибині 260(240) – 350(360) см, хоча на окремих ділянках простежується в східній частині розкопу до глибини 410 см від нульової точки (репера), яка співпадає з сучасною денною поверхнею у південно-східній частині дослідженої площі. Тут фіксується досить багато брил із світлого пісковика, проміжки між якими заповнені лесоподібними суглинками.

У культурному шарі виявлено близько 6 тисяч остеологічних решток, із яких К.А. Татаринівим визначено лише їх невелику частину із розкопок у 1994 році, а В.В. Гуменюком – 1997 і наступних років. Це, переважно, фауна із 17-го пласта (глибина 320-340 см від репера) і 20-го пласта (380-400 см). Визначений мамонт (*Mammuthus primigenius* Blum.), олень північний (*Rangifer tarandus* L.), заєць білий (*Lepus timidus* L.), хом'як звичайний (*Cricetus cricetus* L.), полівка водяна (*Arvicola terrestris* L.), гуска сіра (*Anser anser* L.), крижень (*Anas platyrhynchos* L.), веретенник великий (*Limosa limosa* L.), кулик-чайка (*Vanellus vanellus* L.), чирок-тріскунок (*Anas guerguedula* L.) і дрізд (*Turdus* sp.). Представлені види тварин цілком відповідні для пізньопалеолітичного часу регіону.

У шарі відзначено 87 кам'яних артефактів, серед яких переважають вироби із кременю, хоча наявний скребок із обсидіану (перліту) (рис. 11, 2), скреблоподібний виріб із андезито-базальту (рис. 12, 2), інших порід. Найбільше знайдено кам'яної сировини, серед якої 33 незначних за розмірами гальки (1,0 x 1,5 x 2,5 см), які, очевидно, не могли бути використані для виготовлення нуклеусів і подальшого розколювання. До цієї групи віднесені також 3 великих крем'яних уламки та жовно зі слідами сколів (рис. 12, 1). Із нуклеусів – лише односторонній ромбоподібно-човноподібний зі скошеною ударною площиною (рис. 11, 1). Відзначено також відщепи (10 екземплярів) і пластинчасті сколи (12), при переважанні пластин – 7 (цілих-3) та наявності трьох уламків пластинок і двох – макропластин. Знарядь виявлено 9, включаючи уже назване скребло й скребок кінцевий півкруглий, а також різець дволезовий (рис. 11, 3), чотири ножі (рис. 11, 4-7), скобель-різець і скобель-скребок (рис. 11, 8,9). До відходів кам'яного виробництва віднесено 19 предметів. Крім приведених кам'яних виробів у шарі відзначено 29 белемнітів і 5 уламків скам'янілої деревини, розмірами до 3 x 5 x 15 см, вживання яких людиною було теж можливе. Загальний аналіз знахідок, особливо типологія кам'яних виробів та елементів природного середовища дозволяє віднести цей шар до тимчасових мисливських, вірогідно, зимових таборів оріньяцької традиції. Втім, відзначено й крем'яний ніж із притупленим ретушню краєм (рис. 11, 4). Такий тип обробки характерний для кола граветоподібних культур, хоча, як виключення, трапляється і в інших етнокультурних комплексах. Основні показники матеріалів із культурного шару синхронізуються із абсолютною датою за ^{14}C , згідно Ki-5415, - 27200 $\pm$ 170 років ВР, що відповідає дубнівському горизонту.

Б. Середній (II) палеолітичний шар поселення Львів VII, потужністю 15-20 см, простежено на глибині 190(210) – 270(320) см. Відклади представлені суглинком лесоподібним палево-жовтим, однорідним, макропористим, не карбонатним. У напластуваннях зустрічаються великі брили, що досягають більше 50 см за довгою віссю. Нижній контакт із наступними нашаруваннями нечіткий і виділений умовно. У шарі зафіксовано понад 4 тисячі кісток. Визначена лише частина остеологічних решток тварин (табл. I). Серед них: мамонт

(*Mammuthus primigenius* Blum.), олень північний (*Rangifer tarandus* L.), кінь первісний (*Equus equus* Pidop.), горностаї (*Mustela erminea* L.), ласка (*Mustela nivalis* L.), сіноставець малий (*Ochotona pusilla* Pall.), сліпак подільський (*Spalax polonicus* Meh.), полівка водяна (*Arvicola terrestris* L.), лемінг копитний (*Dicrostonyx tarquatus* Pall.), хом'як звичайний (*Cricetus cricetus* L.), ховрах дрібний (*Citellus nov. minita* sp.), заєць сірий європейський (русак) (*Lepus europaeus* Pall.), куріпка біла (*Lagopus lagopus* L.), тетерев (*Lururus tetrix* L.), кулик-чорниш (*Tringa ochropus* L.).

У шарі зафіксовано 22 дрібних (1 x 2 x 2,5 см) крем'яних і кварцитових гальок, 25 уламків скам'янілого дерева та 2 уламки белемнітів, вживання яких людиною непевне. Крім того, виявлено нуклеус (рис. 13, 1), 5 відщепів, 11 пластинчатих сколів, а також знаряддя (рис. 13, 2-14), з яких 10 виготовлено на пластинчатих сколах, 2 – на відщепах і одне – на гальці. Найбільш специфічними є так звані високі скребки (рис. 13, 2,3). Наявні скобелі (рис. 13, 6-9), різці (рис. 13, 10-12) і скобель-скребок (рис. 13, 14). Такі предмети найчастіше фіксуються на пам'ятках з оріньякоподібними проявами. За Кі-5412 шар датується, – 13500±110 років BP, що відповідає арктичному дріасу 1.

В. Верхній палеолітичний шар, потужністю 20-25 см, простежений у третьому літологічному горизонті, переважно, на глибинах 130(140) – 190(210) см. Відклади представлені темно-сірим, однорідним суглинком. У шарі наявні кам'яні уламки, а також щєбінка й жорства світлого пісковику. Частина плоских уламків нахилена по схилу. У прискельній частині західної стінки текстура відкладів нагадує застиглий соліфлюкційний потік (зтікання перезволоженого мерзлотного ґрунту). Нижній контакт із наступними відкладами чіткий за кольором, нерівний.

До культурного шару віднесено понад 2 тисячі остеологічних решток. Визначено лише 36 кісток від 3 особин мамонта (*Mammuthus primigenius* Blum.) та 52 кістки від 6 особин північного оленя (*Rangifer tarandus* L.). На окремих кістках помітні сліди погризів, інші заглиблення (рис. 14). Особливої уваги заслуговують прояви палеолітичного мистецтва, зокрема, зображення на розі північного оленя (рис. 14, 2). З однієї сторони рогу простежується шість заглиблених ліній, прокреслених із однієї точки, а з другої – хрестоподібне зображення. Такі знаки, як і олень взагалі, є типовими солярними (сонячними) символами.

Серед кам'яних предметів – 16 дрібних гальок, 25 уламків скам'янілого дерева та фрагмент белемніта, вживання яких людиною не виключається. Відзначимо також 17 крем'яних виробів: відщепів – 3, пластинку та уламок пластинки, 8 знарядь (5 – на пластинчатих сколах, 2 – на відщепах і одне – на гальці), і 4 уламки крем'яні. Серед знарядь – скребок сектороподібний, скобель, 3 різця, різчик і вістря (рис. 15, 1-4, 6-8). Відзначимо також комбіноване знаряддя, що поєднувало функції серединного різця і скребка зі звуженим лезом (рис. 15, 5). Наявні й дві кістяні проколки. Цей шар на основі стратиграфічних спостережень, остеологічних решток, кам'яних виробів, їх типології та співвідношення, а також абсолютного датування, віднесений до пам'яток доби пізнього палеоліту з елементами пізньооріньяцької традиції, хоча й зафіксований у гравецький час. За кістками тварин отримана дата за ¹⁴C: Кі-5414, – 11800±90 років BP і 5 каліброваних дат у межах 12110-11550 BC, що відповідає дріасу 2, а можливо й початку алерюду.

3. Мисливський табір у печері Велика Уголька I (Молочний Камінь). Порожнина знаходиться за 3 км на північ від с. Велика Уголька Тячівського району Закарпатської області, в місцевості Молочний Камінь. Пункт розташований на лівому березі р. Велика Уголька, на висоті +740 м над рівнем моря, вхід до утвору – на південь. Печера двох'ярусна, дві нижні

камери якої мають горизонтальний широкий вхід з триметровим склепінням, а верхня – вертикальний. Загальна довжина порожнини – 92 м. Печера утворилась у мармуроподібних мезозойських вапняках [Дублянський, Ломаев, 1980, с.57-58, 128]. Стаціонарні роботи на пам'ятці проводились Закарпатською палеолітичною експедицією Інституту археології НАН України у 1972 і 1973 роках на площі 20 кв.м, а також у 1990 році, коли був закладений невеликий розкоп [Гладилин, Пашкевич, 1977, с.106; Ткаченко, 1995, с.81-83]. Отримана значна кількість остеологічного матеріалу, що належить, за визначенням І.Г. Підоплічка, в основному, печерному ведмедю. Виявлено також 25 кам'яних виробів із 12 видів сировини, а також кістяний наконечник дротика. Серед кам'яних предметів – 4 призматичних пластинки та 7 відходів і уламків. Із знарядь 60 відсотків виготовлено на пластинчатих сколах. Переважають ножеподібні, при наявності зубчатих, скребків і скобелів. За деревним вугіллям отримана дата за ^{14}C : GrN-7761, – 25550±350 років BP, що відповідає паудорфу (табл. II). Пам'ятка віднесена до категорії тимчасових мисливських таборів на печерного ведмеда. Не виключено, що як припускає В.І. Ткаченко, поблизу знаходилось базове поселення пізньопалеолітичних мисливців або місце їх літнього помешкання на березі ріки.

4. Мисливський табір у печері Назаренкове I (Чортовець-Чоловська Гора).

Пам'ятка простежена на північно-східній околиці с. Назаренкове (стара назва Чортовець) Городенківського району Івано-Франківської області, в місцевості Чоловська Гора. Пункт знаходиться у кар'єрі, на правому схилі долини р. Загреблі, на рівні 40 м над її руслом, долина якої глибоко врізана у плато із гіпсів і вапняків тортону. Утвір згадується ще у зводі А. Грушецького [Gruszecki, 1878, s.329-352].

У 1976 році об'єкт був обстежений Геологічним загоном Прикарпатської експедиції Інституту суспільних наук АН України у складі О.М. Адаменка, Д.О. Прунько і П.І. Арсенича [Адаменко, 1976 (1977), с.5]. Згідно опису О.М. Адаменка, відзначені такі відклади (рис. 6):

0 – 20 см – Сучасний ґрунт чорноземного типу (1).

20 – 40 см – Щебенисто-глибові відклади із суглинистим заповнювачем (2)

40 – 120 см – Щебенисто-глинисті відклади із масовим скупченням кісток великих ссавців, що складають не менше 60 – 70 відсотків породи. Кістки поганої збереженості, крихкі, руйнуються при спробах їх вилучення із відкладів (3).

40 – 80 см – Суглинки стрічково – шаруваті, світло – бурі та сірі, з рідкими уламками кісток ссавців. У нижній частині відкладів виявлені сліди опалу (рештки вогнища) і декілька кам'яних артефактів, у тому числі інтенсивно патиновані крем'яні скребки (4).

80 – 90 см – Суглинки сірі до темно – сірих, землисто – ґрунтові відклади (5).

90 – 160 см – Суглинки світло – бурі та сірі, що залягають на підлозі карстової лійки. Фіксуються під різним кутом до центру утвору, паралельно його схилам (6).

Культурний шар, представлений кам'яними виробами, кістками тварин і вуглистим шаром (залишки вогнища), найбільш виразно фіксується у третьому та четвертому літологічних горизонтах перетину східної стінки відслонення у порожнині (рис. 6). Згідно визначення частини остеологічних матеріалів Л.І.Алексеевою, колекція представлена такими видами: *Vison prisca* Boj., *Canis lupus* L., *Crocota spelaea* Goldf. Очевидно, фауністичні знахідки, залишки вогнища та крем'яні артефакти складають єдиний комплекс і належать до культурного шару поселення доби пізнього палеоліту із оріньякоподібними рисами.

5. Мисливський табір у печері Одаїв XI (Думчина Долина). Порожнина знаходиться за 2,5 км на північний захід від с. Одаїв Тлумацького району Івано-Франківської області, за 0,5 км від присілка Думка, у місцевості Думчина Долина (рис. 4). У 1976 році печера була обстежена, в 1992-1993 роках – прошурфована, а в наступні роки в ній збирався підйомний матеріал працівниками Прикарпатської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Інституту українознавства НАН України. У цій вузькій порожнині коридорного типу, шириною 0,8 – 1,5 м, що утворилась у гіпсах-ангідритах, на відстані 52 м від сучасного входу, закладено шурф № 1, а біля входу – шурф № 2.

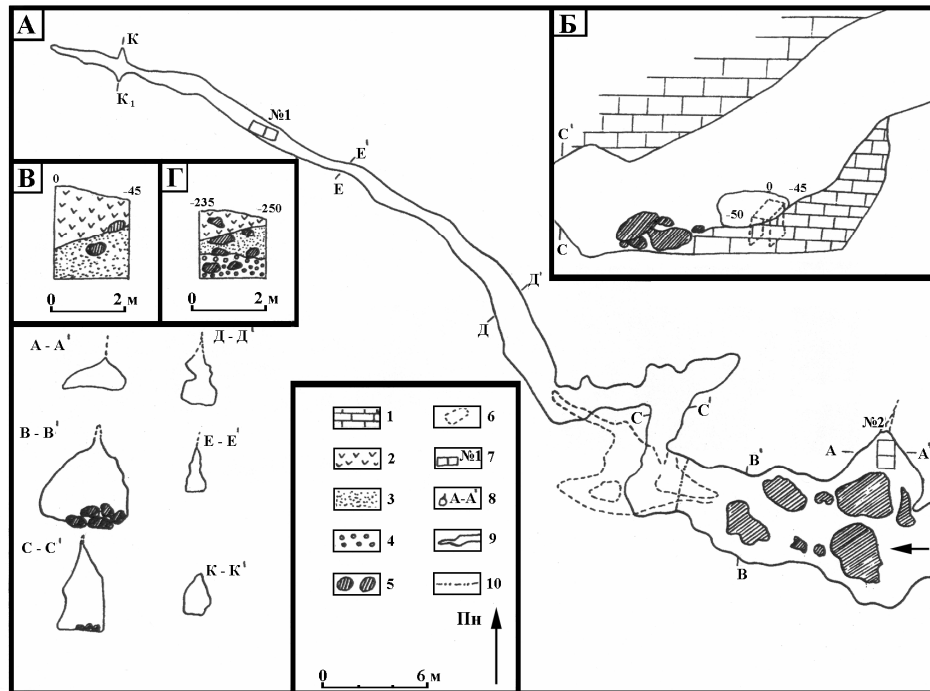

Рис. 4. Поселення у печері Одаїв XI (Думчина Долина): А – план печери; Б – переріз повздовжній від С-С¹ до входу в печеру; В – переріз західної стінки шурфу № 2; Г – перетин північної стінки шурфу № 1; 1 – гіпс-ангідрит; 2 – гумусований шар; 3 – глина коричнево-жовта; 4 – глина коричнево-червонувато-світло-жовта; 5 – природне каміння; 6 – внутрішні порожнини; 7 – шурфи № 1 і 2; 8 – перерізи поперечні; 9 – порожнини відкриті; 10 – кордон проникнення денного світла

Fig. 4. Cave settlement Odaiv XI (Dumchyna Dolyna): А – plan of the cave; Б – longitudinal section from C-C¹ to the cave's entrance; В – section of the western wall of sondage № 2; Г – section of the northern wall of sondage № 1; 1 – gypsum-anhydrite; 2 – humus level; 3 – brown-yellow clay; 4 – brownish-reddish-light-yellow clay; 5 – natural stones; 6 – inner emptiness; 7 – sondages № 1 and 2; 8 – transverse sections; 9 – open emptiness; 10 – boundary of day-light penetration

Найбільш важливі результати отримані у шурфі № 1, де скельне дно зафіксоване на глибині 230 см від сучасної поверхні утвору. Північна стінка шурфу від нульової точки представлена такими відкладами (рис. 4, Г):

235 (250) – 345 (265) см – Гумусований горизонт із великими та дрібними уламками гіпсо-ангідритових конкрецій. Відзначені окремі окатані кам'яні гальки, розмірами до 5 x 12 см. У відкладах фіксуються крем'яні артефакти (1).

345 (265) – 375 (365) см – Дрібнозерниста коричнево-жовта глина із значним умістом кам'яних уламків і жовен. Серед них фіксуються гальки видовженої і округлої форми. У напластуваннях виявлені численні крем'яні артефакти, кістки тварин і мушля молюска (2).

375 (365) – 465(465) см – Дрібнозерниста глина. Колір відкладів досить одноманітний із невеликими напівтонами від коричнево-червонуватого до світло-жовтого. Як і в попередніх нашаруваннях, тут відзначається значна насиченість відкладів уламками та гальками майже виключно із гіпсо-ангідризових порід. Частина із них – інтенсивно обкатана, інші – з гострими гранями. Фіксуються крем'яні артефакти, кількість яких близька до знайдених у попередніх горизонтах. Досягнута скельна долівка.

Комплекс знахідок представлений, в основному, крем'яними виробами, зафіксованими майже виключно при шурфуванні. Більшість крем'яних артефактів із досить типового місцевого кременю і на відміну від розташованого за 1 км на північний схід пізньопалеолітичного поселення Одаїв I – без інтенсивної молочної патини. Частина кременів має жовнову кірку. Твердість артефактів за шкалою Мооса – 6,5-7 одиниць. Відзначено 58 крем'яних виробів, у тому числі – пренуклеус (рис. 16, 1), відщепи, знаряддя і відходи. Із знарядь наявні скребки, ножі, різці, інші вироби (рис. 16, 2-10). Масивність предметів, особливості ретуші, а до певної міри і типологія знарядь характерні для пізнього палеоліту із оріньякоподібними рисами. Не протирічать цьому й кістки північного оленя (*Rangifer tarandus*), мушля молюска уніо (*Unio*) та уламки скам'янілої деревини, що зафіксовані у тих же відкладах, що й основна маса крем'яних артефактів. Це дозволяє віднести пункт до мисливських таборів доби пізнього палеоліту, можливо паудорфського часу.

III. Пам'ятки доби мезоліту.

1. Мисливський табір у навісі Прийма I (Німечка). Це поселення було відзначено у другому (верхньому) навісі печерно-скельного ансамблю Прийма I (рис. 1, Б). Пам'ятка залягає досить компактно, потужністю 15-25 см, на глибині майже виключно від 230 до 270 см від нульової точки (репера), на площі 80 кв. м, у сірувато-жовтому супіску, що подібний до горизонту ґрунту В (рис. 2, Б). Основні крем'яні артефакти, остеологічні рештки, інші компоненти культурного шару фіксуються у центральній частині навісу і на майданчику перед порожниною, а також частково у східній частині порожнини.

Серед знахідок переважають остеологічні рештки (табл. I). Відзначено олень північний (*Rangifer tarandus* L.) – 119/4, олень благородний (*Cervus elaphus* L.) – 4/1, кінь (*Equus equus* Pidor.) – 32/2, ведмідь бурий (*Ursus arctos* L.) – 23/1, зубр первісний (*Bison priscus* Boj.) – 5/1, лисиця звичайна (*Vulpes vulpes* L.) – 1/1, борсук (*Meles meles* L.) – 24/1, бобак степовий (*Mormota bobak* Müll.) – 8/2, гуска (*Anser* sp.) – 3/1, куріпка біла (*Lagopus lagopus* L.) – 6/2, хом'як звичайний (*Cricetus cricetus* L.) – 1/1. Із кістяних знарядь відзначимо типові лошила та вістря – проколки (по два екземпляри).

Комплекс кам'яних виробів представлений типовими для мезоліту формами (33 предмети). Відзначимо нуклеус зрізано-пірамідальний одноплощинний зі скісною ударною площиною (рис. 17, 1) і призматичний пропорційний (рис. 17, 2), відщепи (6), пластинчаті сколи (9, із них – 5 цілих). Наявні також знаряддя із вторинною обробкою (11) і відходи (5 екземплярів). Серед знарядь – скребки (рис. 17, 3-7), скобелі (рис. 17, 8,9), ножі характерного гравецького типу із притупленою ретушню стороною – обушком (рис. 17, 10-12), а також уламок геометричного мікроліта трапецеподібного виду (рис. 17, 13). У цілому, такий

асортимент артефактів характерний для пам'яток, на яких обробка кам'яних предметів не проводилась, а приносились та вживались уже готові заготовки та знаряддя. Про це свідчить найбільший тут за кількістю клас знарядь, які складають більше третини всіх кам'яних артефактів. Зазначимо, що більшість пластинчатих сколів зламані й могли вживатись і без вторинної обробки, як і відщепи. Таке припущення про кам'яне виробництво підкріплює також відносно незначний відсоток відходів і повна відсутність кам'яної сировини.

Комплексний аналіз залишків матеріальної культури, фауністичних решток, результатів спорово-пилкового аналізу і стратиграфічних спостережень дозволяють синхронізувати поселення Прийма I із передбореальним часом. Загалом, поселення типові для культури Назвисько – Оселівка [Мацкевой, 1991, с.52-75]. На суміжних територіях аналогами пам'ятки є поселення так званого чеського карсту, що розташовані, переважно, на захід від Праги, зокрема, – Гостим і Радотин [Vencl, 1970, s.643-657]. Близькі на цих пунктах такі вироби як нуклеуси, ножі та скребки. Втім, такі пам'ятки, очевидно, дещо молодші, ніж поселення у Приймі I, яке віднесене до бореалу.

2. Мисливський табір у навісі Львів VII (Чортова Скеля-Скеля Скелелазів). Пункт зафіксований у другому літологічному горизонті відкладів на пам'ятці. Напластування представлені достатньо однорідними легкими супісками, темнувато-сірими, але більш світлішими за відклади попереднього та наступного горизонтів. У верхній частині відкладів ще зустрічаються коріння дерев, кущів і маловиразні ходи землерийкоподібних тварин. Є велика кількість щєбінки й жорстви світлого пісковика, а також окремі його брили. У нижній частині шару, на контакті із третім літологічним пластом, наявні крем'яні вироби та остеологічні рештки. Потужність шару, що концентрується від 60-80 до 140-160 см від поверхні, – 15-20 см. Такі відклади без помітних культурних, чи літологічних прошарків, прийнято називати підґрунтям В.

У комплексі Львів VII, відзначено понад тисячу екземплярів остеологічних решток, які лише частково визначені (табл.I). Це олень благородний (*Cervus elaphus* L.), олень північний (*Rangifer tarandus* L.), лисиця (*Vulpes vulpes* L.), борсук (*Meles meles* L.), куниця кам'яна (*Martes foina* Erxl.), сліпак білозубий (*Mesospalax leucodon* Nord.), хом'як звичайний (*Cricetus cricetus* L.), полівка водяна (*Arvicola terrestris* L.), кріт європейський (*Talpa europaea* L.), чирок – тріскунок (*Anas querquedula* L.) і крижень (*Anas platyrhynchos* L.). Фауністичні рештки свідчать, що здобиччю поселенців навісу були як середні, так і малі за розмірами тварини. У цих же відкладах простежені черепашки молюсків геліх (*Helix vulgaris*) і унію (*Unio*). Згідно етнологічних даних, м'ясо молюсків було певним додатком до їжі.

Із кам'яних предметів у культурному шарі поселення наявні: жовно, 6 гальок, 3 нуклеуси, (рис. 18, 1-3), 4 відщепи, 8 пластинчатих сколів (пластинка – 1, уламків пластин – 6, макропластина – 1), 6 знарядь (рис. 18, 4-9) і 4 уламки крем'яні. Серед знарядь – скребок кінцевий півокруглий, 2 різця бічних, різчик бічний з підправкою, ніж з ретушню зі спинки пластинки та вістря симетричне двостороннє. Такий набір артефактів і фауністичні рештки характерні для групи пам'яток типу Незвисько IX – Атаки VI культури Незвисько-Оселівка [Мацкевой, 1991, с.70-71]. За кістками оленя за ¹⁴C отримана абсолютна дата: Ki-5413, – 8500±70 років BP і 9 дат у межах 7651-73557 BC, що відповідає бореальному періоду.

3. Мисливський табір у навісі Львів VIII (Чортова Скеля – Останець). Пам'ятка розташована на східній околиці м. Львів, на території колишньої каменоломні, в центральній циркоподібній частині кам'яного останця Чортова (Чортівська) Скеля. Поселення знаходиться

за 1,55 км на південь від поштового відділення у с. Лисиничі Пустомитівського району та за 2,5 км на південний захід від м. Винники (рис. 3, Б). Пункт зафіксований за 75 м на південний захід від навісу Львів VII, на п'ятій терасі, на висоті 75 м від рівня р. Полтви. У 1994 році Львівською обласною експедицією Інституту українознавства НАН України на пам'ятці був закладений шурф 1 x 2 м., на місці, де знаходилися залишки навісу. У напластуваннях близьких до підгрунтя В, від поверхні до скельної долівки, на глибині до 90-110 см, зафіксовано пошкоджений культурний шар. Крім виробів, виявлених при шурфуванні (крем'яна пластина, два відходи крем'яного виробництва, кістки тварин і скам'яніле дерево), на площі 25 x 50 м, в основному біля шурфу, протягом 1994-2004 років зібраний підйомний матеріал. Кам'яні

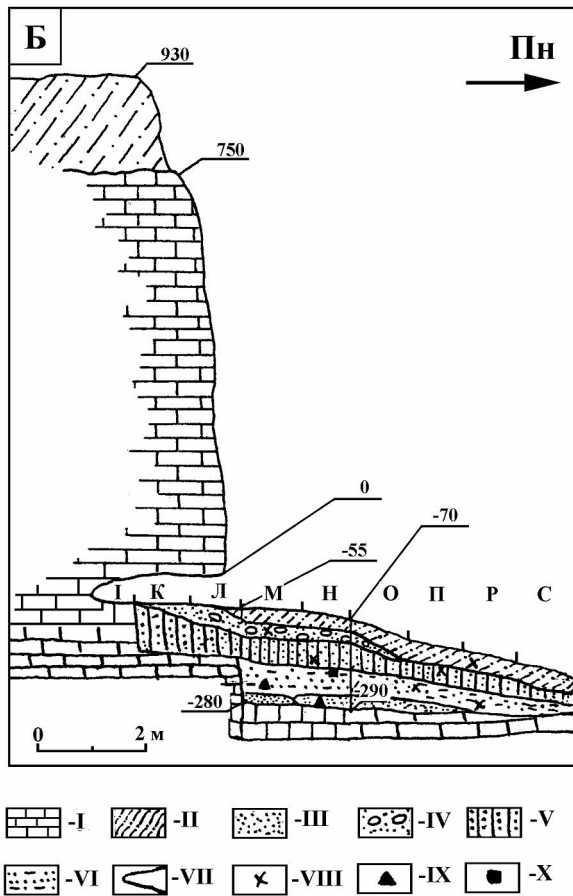

Рис. 5. Поселення в печері Брюховичі ХІВ. Перетин за західною стінкою траншеї: I – скельні відклади; II – лісовий чорнозем; III – сірий суглинок; IV – суглинок із елементами гумусованості та уламками брил пісковика; V – світло-жовтий супісок; VI – жовтий пісок; VII – ніша у скельних відкладах; VIII – остеологічні рештки; IX – крем'яні вироби; X – мушля

Fig. 5. Cave settlement Briukhovychi XII B. Section along the western wall of trench: I – cliff depositions; II – forest chernozem; III – grey clayey soil; IV – clayey soil with elements of humus and fragments of sand rock boulder; V – light-yellow sandy loam; VI – yellow sand; VII – niche in cliff deposits; VIII – osteological remains; IX – flint artifacts; X – mussel

вироби (23 артефакти), представлені уламком призматичного нуклеуса, при наявності 5 відщепів, 9 пластинчатих сколів, 5 уламків та відходів і трьох знарядь, включаючи скобель і два скребка. На основі типолого-статистичного аналізу крем'яних виробів, кісток тварин, інших знахідок, поселення віднесене до культури Назвисько-Оселівка, зокрема групи пам'яток типу Лука II – Кам'яниця II [Мацкевой, 1991, с.71-75], і очевидно датується атлантикумом.

4. Поселення у печері Нігин I

(Скеля). Пам'ятка розташована за 1,2 км на

південний захід від с. Нігин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, в місцевості Скеля. Утвір згадується ще у монографії Г.Жончинського [Rzeczyński, 1745, р.29]. У 1940 році порожнина була обстежена С.М. Бібіковим, а в 1992 році – Л.Г. Мацкевим. Печерно-скельний ансамбль представлений гротом і печерою, довжиною понад 10 м. Вихід утвора – на схід. Пам'ятка знаходиться на рівні близько 20 м від урізу р. Смотрич, на його лівому березі. С.М. Бібіковим, при шурфовці, на глибині 65 см, у суглинках, була виявлена крем'яна трапеція, а також кістки тварин. У 1992 році на схилі перед порожниною зібраний підйомний матеріал. Серед знахідок – типовий для мезоліту мікролітичний кінцевий скребок на пластинчатому відщепі, пластинчаті сколи, відщепи та відходи. Пункт віднесений до культури Кам'яниця-Мшана, зокрема до групи

пам'яток типу Мшана Х [Konoplja, Maskevuj, 1996, s.319-322].

5. Поселення Манява I у гроті Блаженний Камінь (Скит Манявський). Знаходиться за 1 км на південь від с. Манява Богородчанського району Івано-Франківської області, в місцевості Скит Манявський. Пункт, який згадується Ю. Целевичем [Целевич, 1887], був обстежений у 1977 і 1979 роках Прикарпатською експедицією Інституту суспільних наук АН України. Поселення розташоване на правому березі р. Батерс, що впадає у р. Бистрицю-Солотвинську. Утвір знаходиться на висоті 60 м від рівня ріки, при автономному водопостачанні із потічка, що протікає зліва від входу в грот. На кордоні зависання стелі порожнини і майданчика перед нею, був закладений шурф, який не дав ознак давнього культурного шару, а лише напластування останніх століть. Очевидно, відклади з порожнини неодноразово вилучались для збільшення його площі, про що повідомляє Ю. Целевич. Із окремих крем'яних артефактів, знайдених на площі 25 x 50 м в утворі і на майданчику перед ним, слід відзначити три відщепи, ніж на пластинці із пригострюючою ретушню і 8 відходів. Пункт віднесений до поселень культури Назвисько-Оселівка, зокрема пам'яток типу Лука II – Кам'яниця II [Мацкевой, 1991, с.71-75].

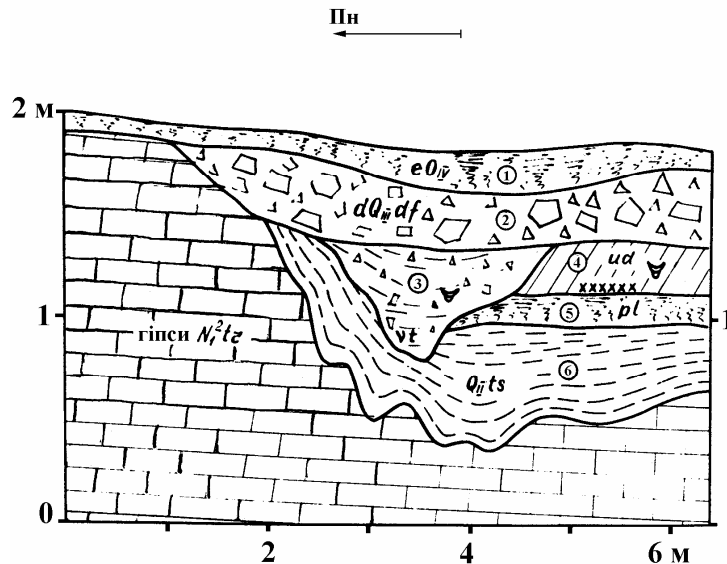

Рис. 6. Поселення в печері Назаренкове I (Чортовець). Стратиграфічний переріз (за О.М. Адаменком): 1 – сучасний ґрунт чорноземного типу; 2 – щебенисто-глибові відклади із суглинним заповнювачем; 3 – щебенисто-глибові відклади із масовим скупченням кісток великих ссавців; 4 – суглинки світло-бурі стрічково-шаруваті з уламками кісток, крем'яними виробами та слідами опалу (вуглистий шар); 5 – суглинки сірі до темно-сірих; 6 – суглинки світло-бурі та сірі

Fig. 6. Cave settlement Nazarenkove I (Chortovets). Stratigraphic section (by O.M. Adamenko): 1 – modern ground of chernozem type; 2 – road metal-boulder deposits with clayey infill; 3 – road metal-boulder deposits with accumulation of the bones of large mammals; 4 – light-brown, ribbon-layered clayey soil with fragments of bones, flint artifacts and traces of burning (coaly layer); 5 – grey-dark grey clayey soil; 6 – light-brown and grey clayey soil

6. Поселення у навісах Підгородці IV (Паровоз-Соколе). Пам'ятка розташована за 2 км на північ від с. Підгородці Сколівського району Львівської області, у місцевості Соколе. Пункт знаходиться на правому березі р. Соколівка, на висоті близько 15 м від рівня водойми. У 1998 році Львівською обласною експедицією у межах зависання стель навісів у камені Паровоз було

закладено 3 шурфи, загальною площею 6 кв. м [Мацкевий, 2000, с.27, 30]. У шурфах № 1 і 2, на глибинах 40 і 65 см від поверхні, у відкладах близьких підґрунтя В, зафіксовано крем'яний ніж і відщеп, а також уламок трубчатої кістки. Ніж має розміри 1,2 x 2,0 см і оброблений типовою для мезоліту дрібнофасетковою ретушню з одного краю. Очевидно до цього ж часу належать відщеп і уламок кістки. Пам'ятка віднесена до доби мезоліту.

7. Поселення у печері Брюховичі ХІб (Кам'янка-Глобус). Пам'ятка відзначена за 4 км на південь від вул. Львівської 4, у Шевченківському районі м. Львова, за 6 км на південь від залізничної станції Брюховичі. Знаходиться у південній частині лісонасаджень Брюховичського лісництва, у місцевості Кам'янка-Глобус, на північно-східному схилі висоти +343. У 2002-2003 роках Львівською обласною експедицією Інституту українознавства НАН України в межах печери (2 м) і на майданчику перед нею (6 м) закладено траншею [Мацкевий, Бойко, 2003, с.183]. На глибині 2,3 м від поверхні відкладів на кордоні зависання стелі, на скельній долівці у відкладах легко перепаленого червонувато-цеглистого суглинку зафіксовано типову крем'яну пластинку, а на рівнях 1,1 – 1,5 м – крем'яну гальку і жовно та остеологічні рештки ссавців і птахів ранньоголоценового віку. Знахідки кам'яних виробів і, до певної міри, остеологічні рештки, стратиграфічні та інші спостереження дозволяють датувати комплекс добою мезоліту.

8. Майстерня з виготовлення кістяних знарядь у навісі Прийма VII (Німечча). Пам'ятка розташована за 0,75 км на південний захід від с. Прийма Миколаївського району Львівської області, в місцевості Німечча, на рівні 18 м над тальвегом балки. У 1993-2001 роках Львівською обласною експедицією Інституту українознавства НАН України в межах навісу та на майданчику перед ним були здійснені розкопки на площі 102 кв. м [Мацкевий, 2002б, с.180-182]. Культурний шар, перекритий скидом, потужністю 1,5-2,5 м. Таке перекриття (обвал) складається із чорнозему, піску та уламків кам'яних брил, очевидно, від частин стелі навісу та інших верхніх точок рельєфу. Похований культурний шар, потужністю 20-30 см., був простежений на глибині 2,20-3,40 см. Згідно визначення Г.І. Панахид, він залягає у підґрунті В лісового типу, переважно чорного кольору, з проявами карбонатації білястого відтінку з помітним включенням пісковикової (супіскової) маси.

Зафіксовано близько 5 тисяч екземплярів остеологічних решток, серед яких на 820 відзначені сліди вторинної обробки або спрацьованість під час уживання у якості знарядь. К.А. Татариним, П.І. Гурою та іншими визначено лише частину таких знахідок (табл. І). Переважають кістки оленя благородного, козулі європейської та свині дикої, при наявності значної кількості птахів і землерийкоподібних. Серед оброблених остеологічних решток найбільше епіфізів, “крил” лопаток та рогів (рис. 19). Відзначимо цільну бойову сокиру із рогу оленя (рис. 19, 20), що типологічно майже ідентична бойовому знаряддю із Штельмора (Німеччина), яке віднесене до більш раннього часу [Kehnscherper, 1990, s.67]. Важливі й два руків'я із отворами для вкладнів (рис.19, 18,19). Зафіксовано також значну кількість кістяних човникоподібних скребел, кінцевих лоцил, вістер, скобелів – скребків, сокирок (топірців), ножів – тупарів, загладжувачів тощо (табл. 19, 1-17). Найбільшою групою представлені комбіновані знаряддя, – скобелі – скребки (скребла), що складають майже половину всіх виробів. Вони виготовлені на лопатках оленів. Їх форма достатньо стабільна і вони не тільки оброблені (ретушовані) з метою надання певних параметрів, але й зі слідами від використання. Робочі поверхні таких знарядь дещо притуплені. На думку К.А. Татарінова, деякі човникоподібні кістяні вироби з лопаток оленя нагадують шевські колодки. В цілому, статистико-типологічний розподіл знарядь із кісток свідчить про домінування певних груп і

типів, хоча всі вони, очевидно, виконували досить близьку функцію – використовувались для обробки шкір тварин.

Крем'яні предмети представлені 11 екземплярами (рис. 20). Судячи по їх формі та слідах від уживання, крем'яні вироби, вірогідно, використовувались для обробки мисливської здобичі. Основні знахідки сконцентровані в чотирьох скупченнях, де і могла проходити виробнича діяльність. За ^{14}C комплекс знахідок датується, згідно Кі – 4533, – 6090±60 BP і 8 дат у межах 5209-4809 BC, а також Кі – 4534, – 7020±50 BP і 3 дат у межах 5991-5787 BC (табл. II). В цілому, найбільш ймовірне віднесення комплексу знахідок до доби мезоліту, що не виключає і більш пізній час. На користь мезолітичного віку свідчить повна відсутність кераміки, свійських видів тварин і, до певної міри, типологія крем'яних виробів й стратиграфічні умови.

Таким чином, поки не до кінця остаточною може бути як часова, так і етнокультурна прив'язка комплексу. Абсолютні дати свідчать про час, коли на даній території фіксуються як мезолітичні, так і нео-єнеолітичні спільноти. Таке паралельне співіснування простежене в суміжних областях уже з доби палеоліту, а особливо, в наступні епохи [Григорьев, 1992, с.185-187]. Труднощі виникають і при пошуках аналогів даному комплексу. Подібні кістяні вироби відомі з багатьох пам'яток від палеоліту і, практично, до доби середньовіччя включно, але фіксуються, як правило, особливо в позапечерних (відкритих) комплексах, лише в поодиноких екземплярах. Близькі артефакти у досить значній кількості простежені на пам'ятках куяльницької групи лендельської культури на території Польщі, що датуються 3450±190 BC і дещо більш пізнішим часом [Grygiel, 1986, s.43-270].

9. Пам'ятка у печері Баламутівка I (Гончарова Земля). Розташована на північний захід від с. Баламутівка Заставнівського району Чернівецької області, в місцевості Гончарова Земля. У 1951 і

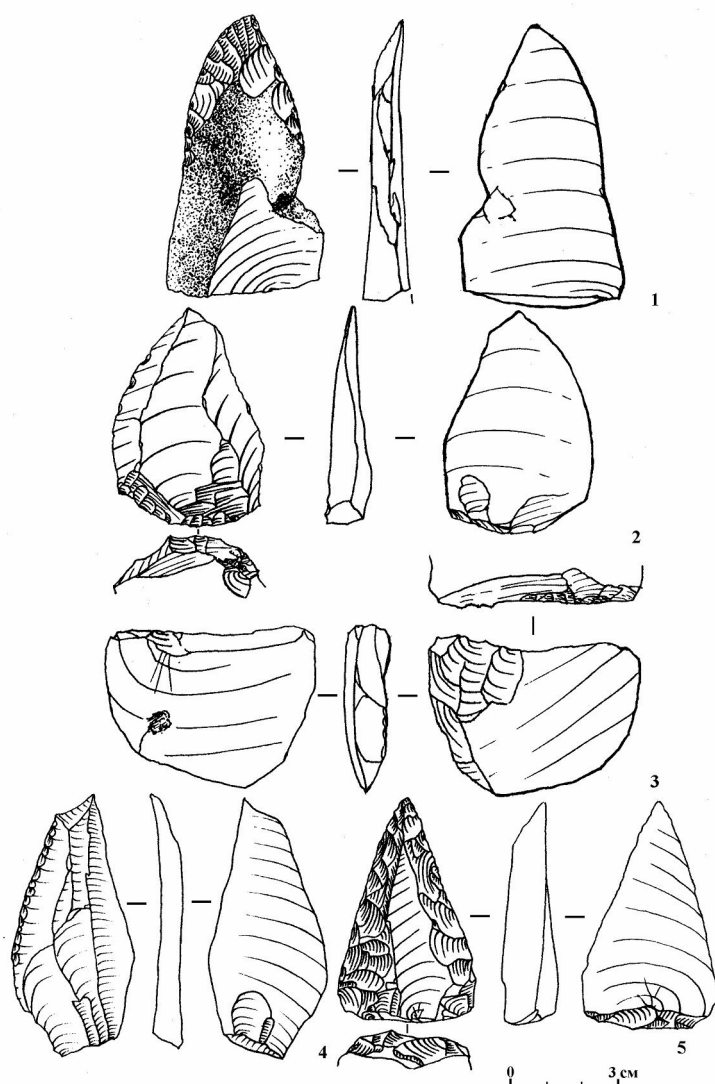

Рис. 7. Поселення у гроті Прийма I. Ранній палеоліт. Кам'яні вироби

Fig. 7. Grotto settlement Pryima I. Early Paleolithic. Stone artifacts

1968 роках пам'ятка була обстежена Дністерською експедицією Інституту суспільних наук АН України, а в 1966 році цей пункт вивчав А.А. Формозов. На стінах печери карстового походження виявлені антропоморфні, зооморфні та лінійні малюнки, а також нарізні лінії на стелі. Серед рисунків, виконаних чорною фарбою-сажею і часом покритих інтенсивною кіркою гіпсу, – мисливські сцени, зображення тварин, людських постатей з луком тощо. В центрі – постать шамана. Обстеження порожнини у 1968 році показало, що більшість ділянок стін із зображеннями впали на підлогу, а постать шамана ще простежувалась. У 1992 році Прикарпатською експедицією Інституту суспільних наук АН України зображення у порожнині вже не були відзначені зовсім.

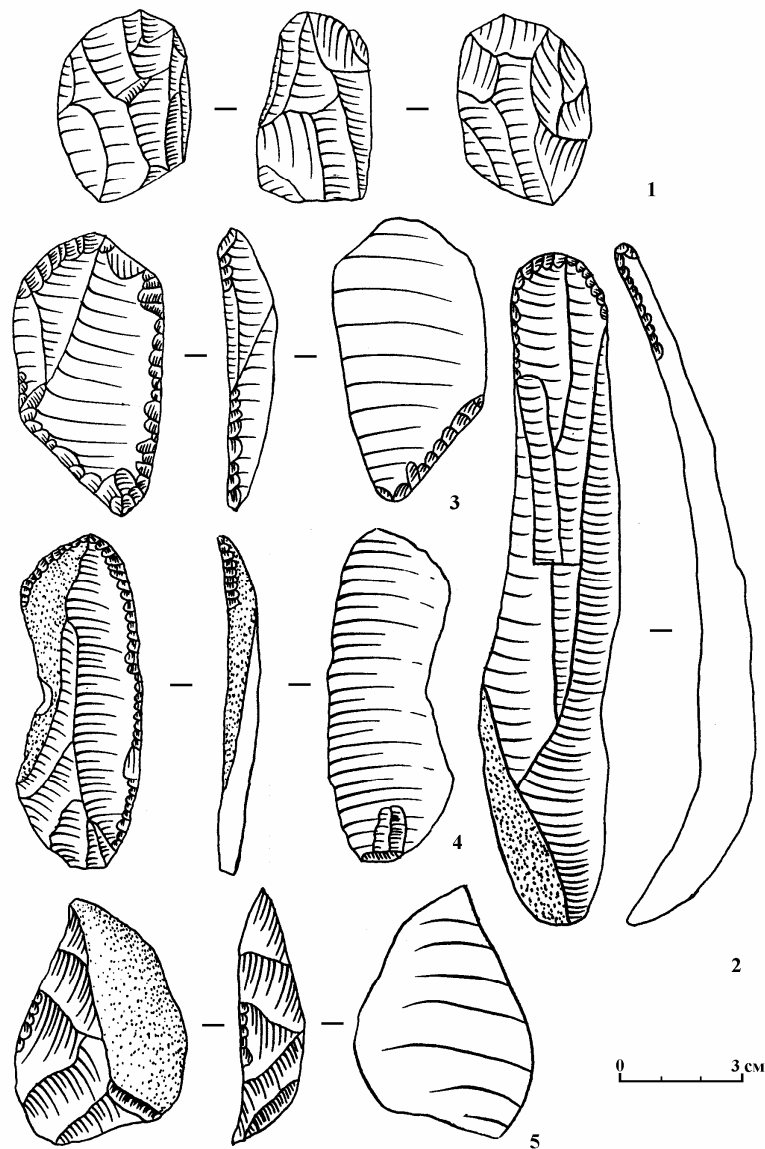

Рис. 8. Поселення у навісі Прийма I. Пізній палеоліт. Нуклеус і кам'яні знаряддя
Fig. 8. Settlement in rock shelter Pryima I. Late Paleolithic. Core and stone tools

Час показав, що в інтерпретації рисунків у печері, віднесених О.П. Чернишом до мезоліту, очевидно, був правий А.А. Формозов, який вважав їх пізньосередньовічними або

навіть пізнішими зображеннями. Порожина пов'язана із гіпсами – породою, що руйнується дуже швидко. Аналогічна картина фіксується у подібних печерах регіону, про що повідомляв ще Ю. Полянський, Я. Пастернак та багато інших [Дублянський, Ломаев, 1980]. Практично виключено, щоб руйнація даного утвору пішла такими прискореними темпами лише зараз, а до цього стіни і стеля зберігали той же вигляд, що і в мезоліті.

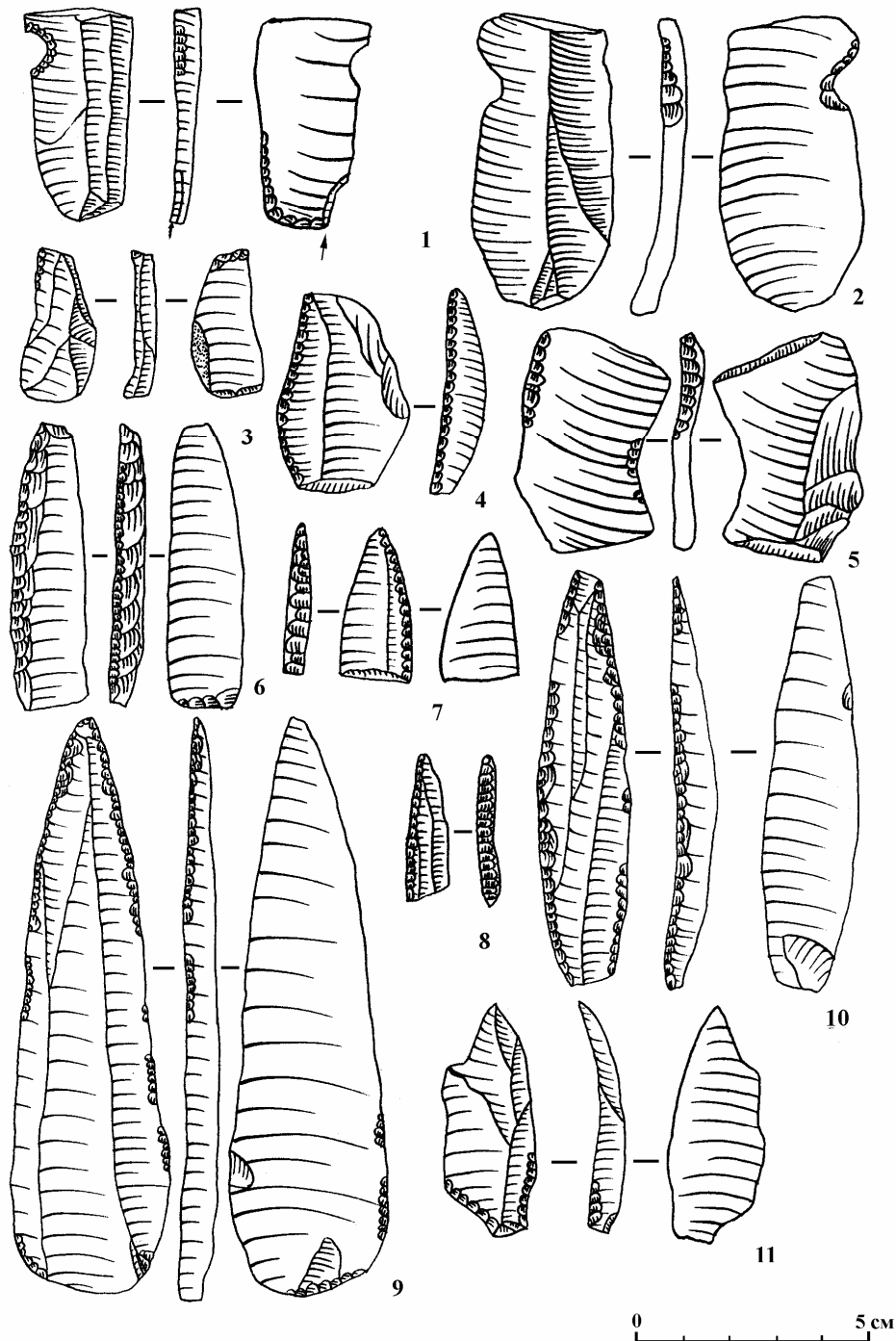

Рис. 9. Поселення у навісі Прийма I. Пізній палеоліт. Кам'яні знаряддя
Fig. 9. Settlement in rock shelter Pryima I. Late Paleolithic. Stone tools

Таке хіба що буває у випадку певної розконсервації похованого об'єкта. Усі рисунки виконані вугіллям, що довго не зберігається. Шар же вапнякового напливу, що покривав деякі з них, як відомо, створюється, як правило, на протязі вкрай короткого часу. Зображення дрібні, безпорадні й, на думку, А.А. Формозова та багатьох інших, найбільше схожі на рисунки дітей і досі не мають аналогів у первісному мистецтві.

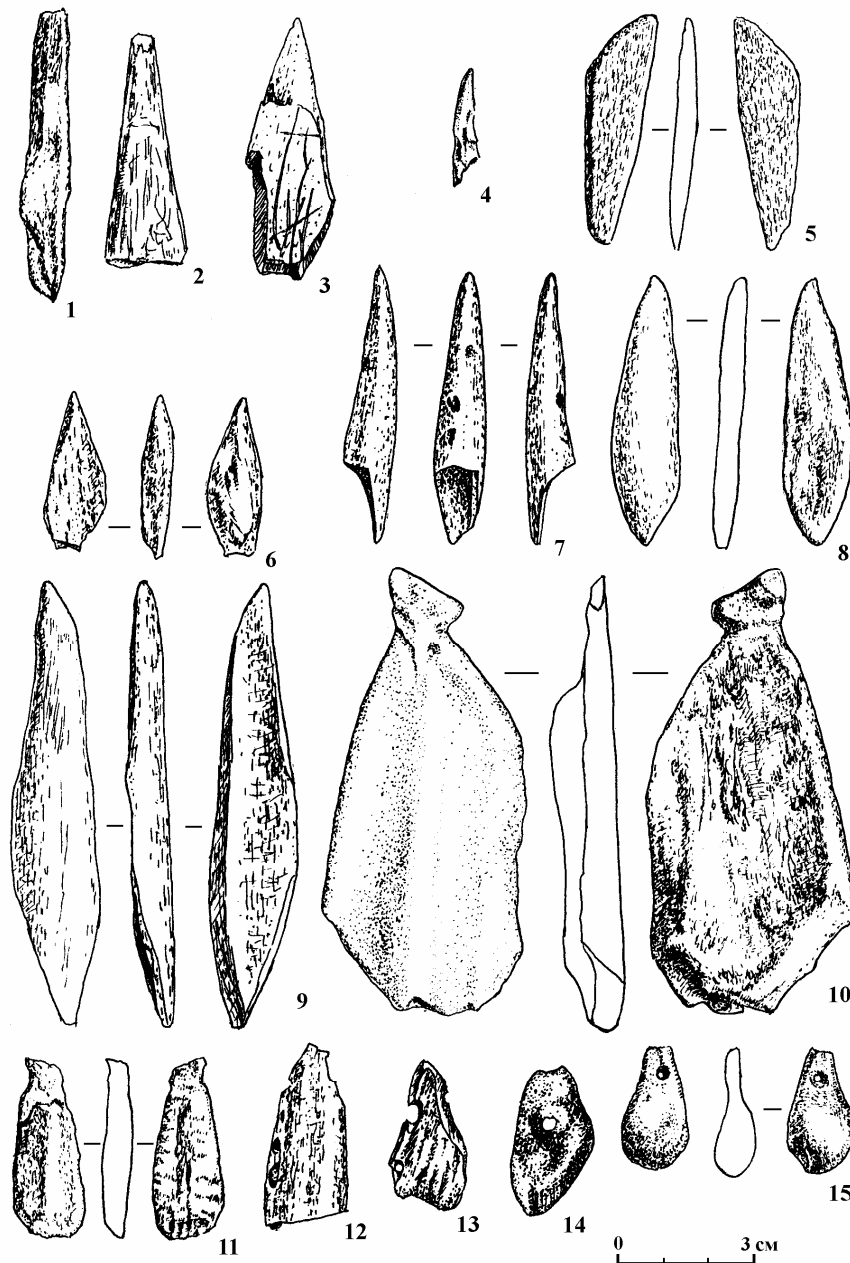

Рис. 10. Поселення у навісі Прийма І. Пізній палеоліт. Знаряддя із кісток
 Fig. 10. Settlement in rock shelter Pryima I. Late Paleolithic. Bone tools

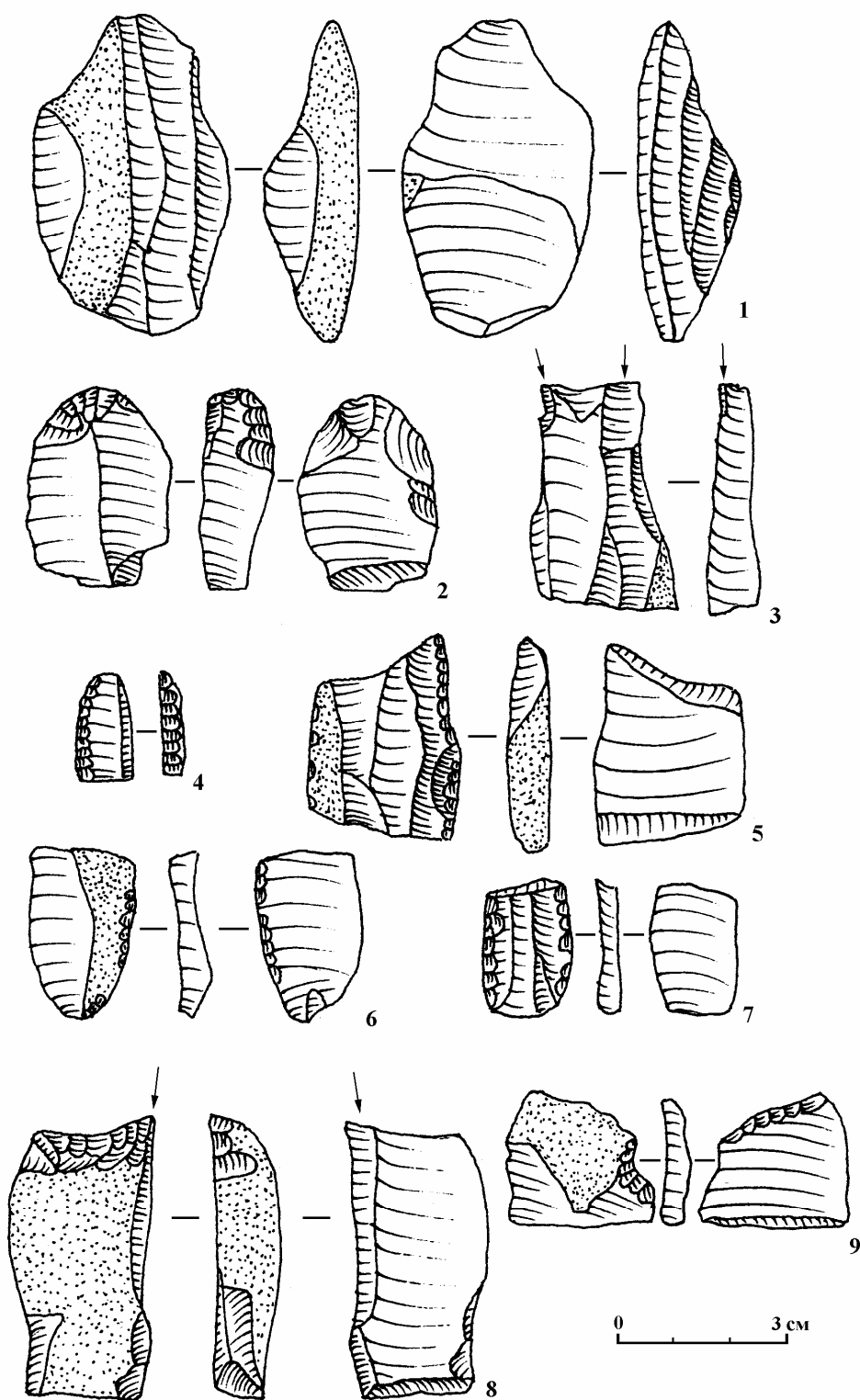

Рис. 11. Поселення у навісі Львів VII. Пізній палеоліт. Третій шар. Нуклеус і кам'яні знаряддя
 Fig. 11. Settlement in rock shelter Lviv VII. Late Paleolithic. Third layer. Core and stone tools

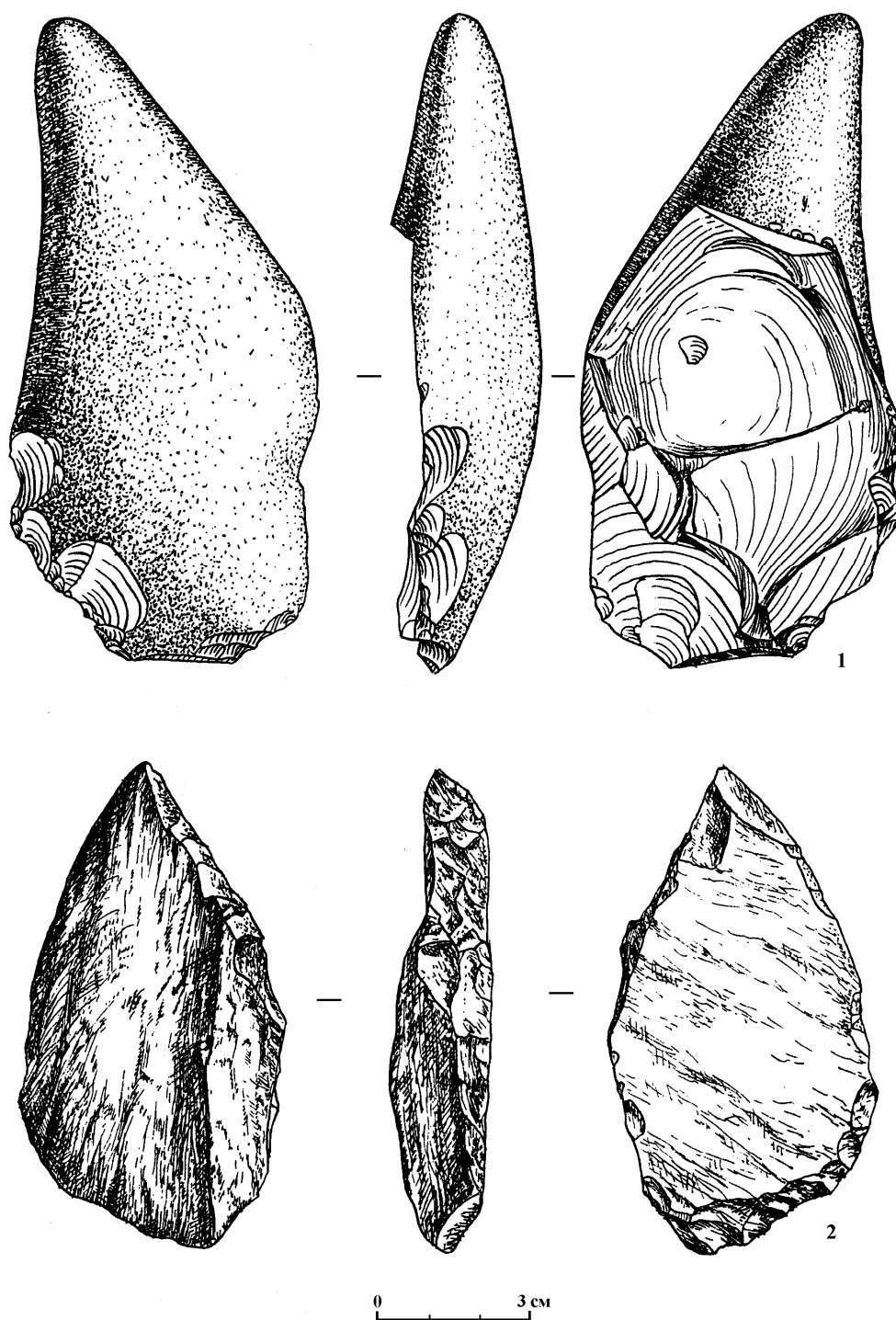

Рис. 12. Поселення у навісі Львів VII. Пізній палеоліт. Третій шар. Кам'яні вироби
Fig. 12. Settlement in rock shelter Lviv VII. Late Paleolithic. Third layer. Stone artifacts

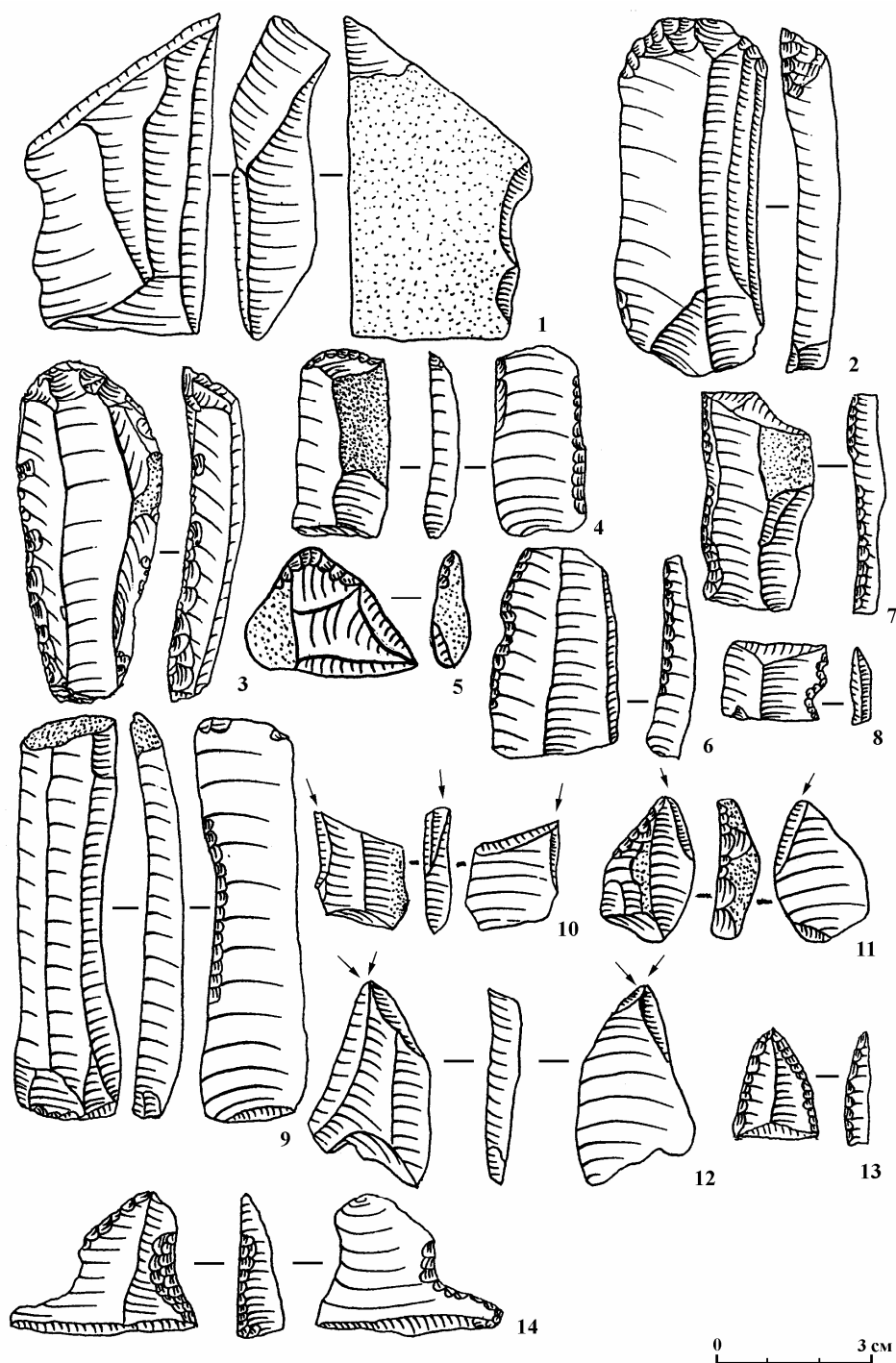

Рис. 13. Поселення у навісі Львів VII. Пізній палеоліт. Другий шар. Кам'яні вироби
 Fig. 13. Settlement in rock shelter Lviv VII. Late Paleolithic. Second layer. Stone artifacts

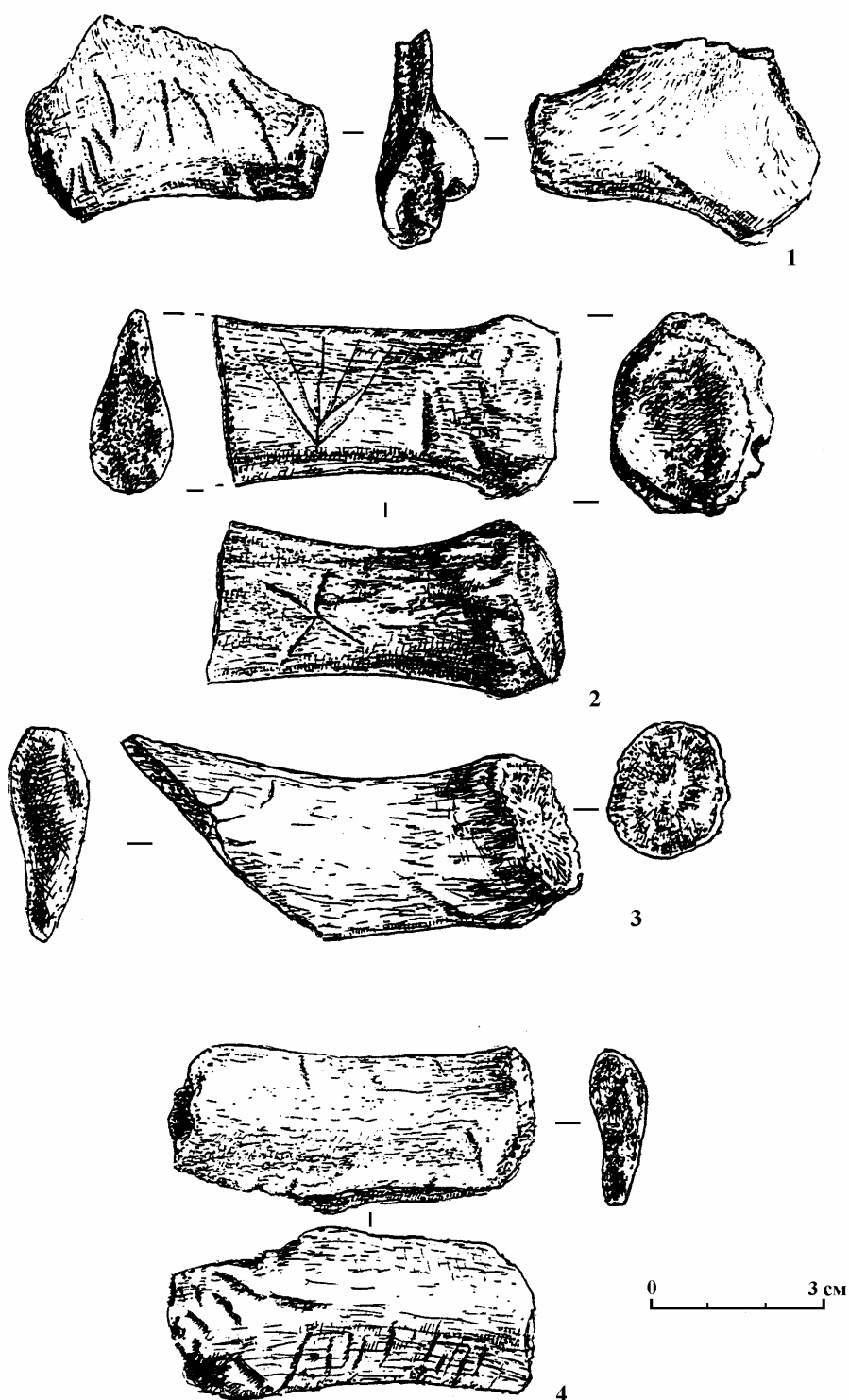

Рис. 14. Поселення у навісі Львів VII. Пізній палеоліт. Перший шар. Кістки зі слідами погризів і заглибленими графічними зображеннями

Fig. 14. Settlement in rock shelter Lviv VII. Late Paleolithic. First layer. Bones with traces of gnawing and graphic images

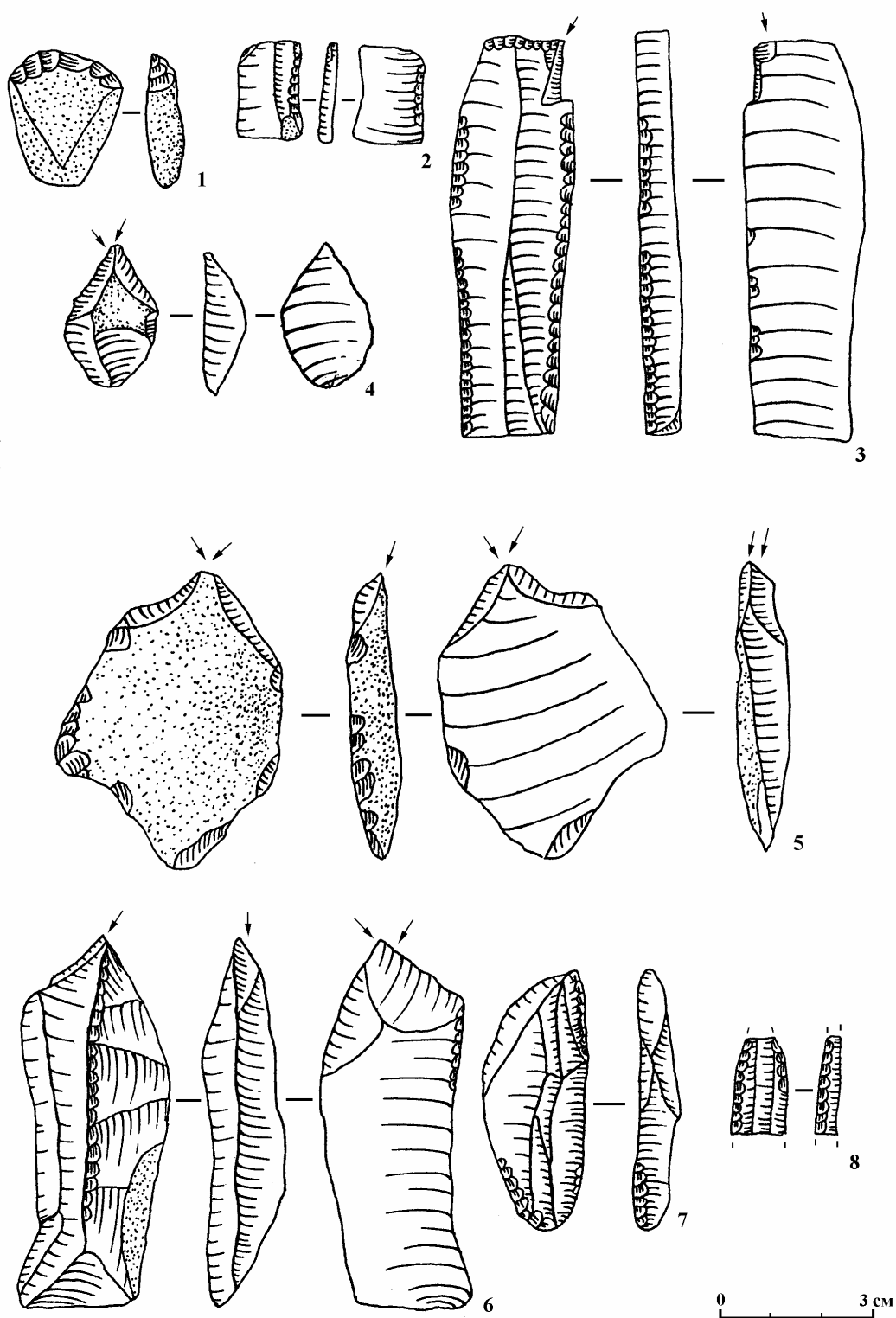

Рис. 15. Поселення у навісі Львів VII. Пізній палеоліт. Перший шар. Кам'яні вироби
 Fig. 15. Settlement in rock shelter Lviv VII. Late Paleolithic. First layer. Stone artifacts

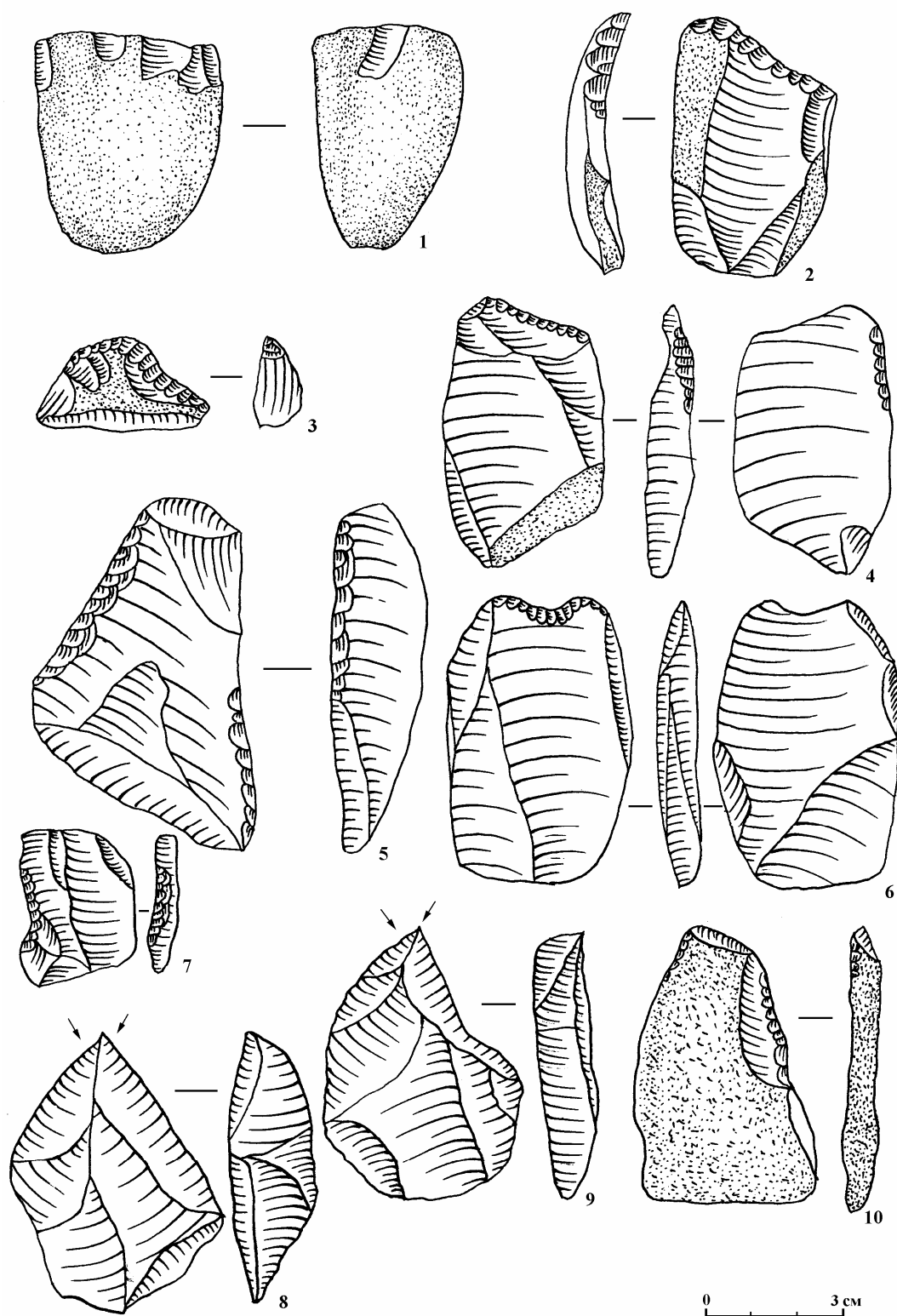

Рис. 16. Поселення у печері Одаїв ХІ. Пізній палеоліт. Кам'яні вироби
 Fig. 16. Cave settlement Odaiv XI. Late Paleolithic. Stone artifacts

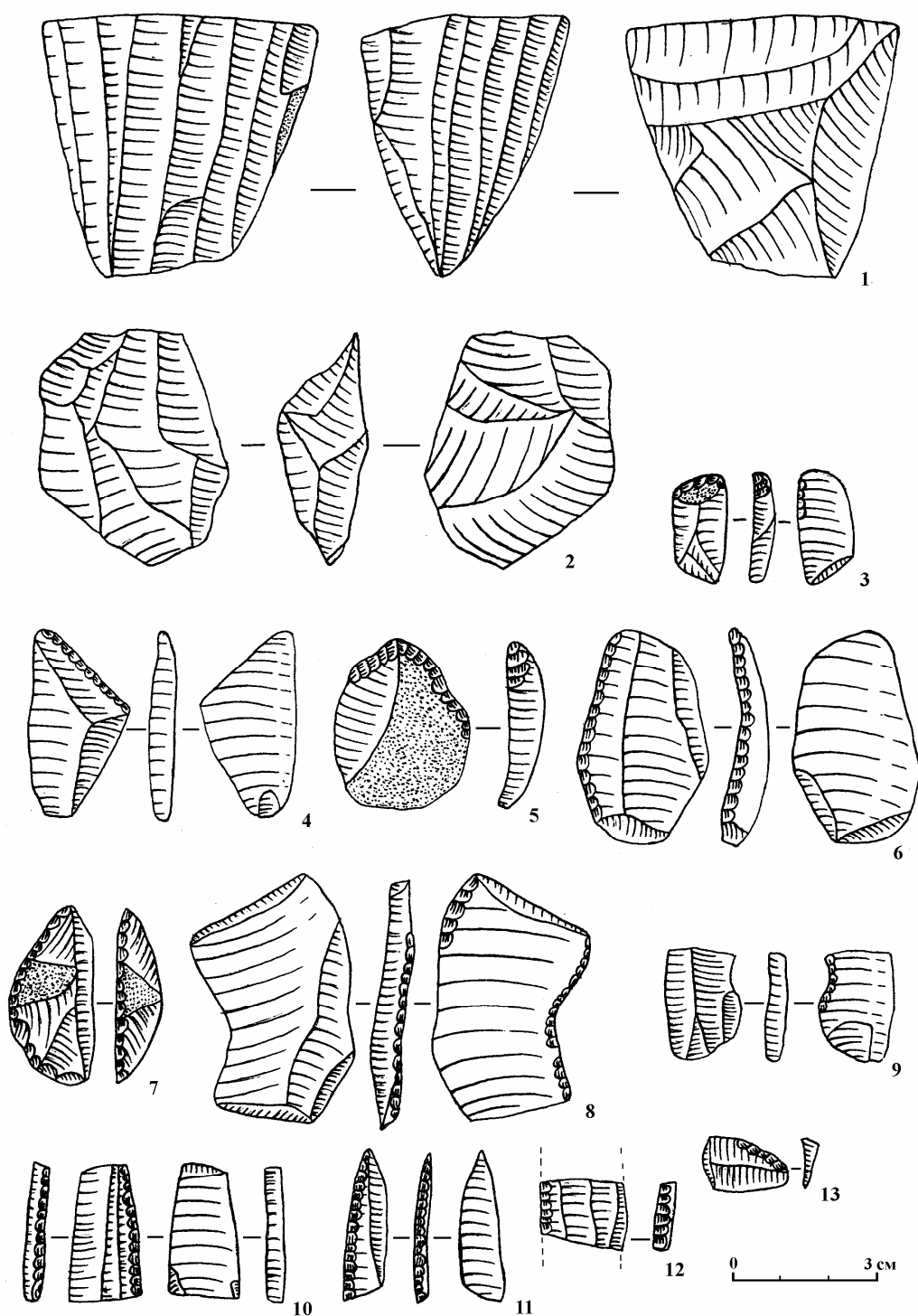

Рис. 17. Поселення у навісі Прийма I. Мезоліт. Кам'яні вироби
Fig. 17. Settlement in rock shelter Pryima I. Mesolithic. Stone artifacts

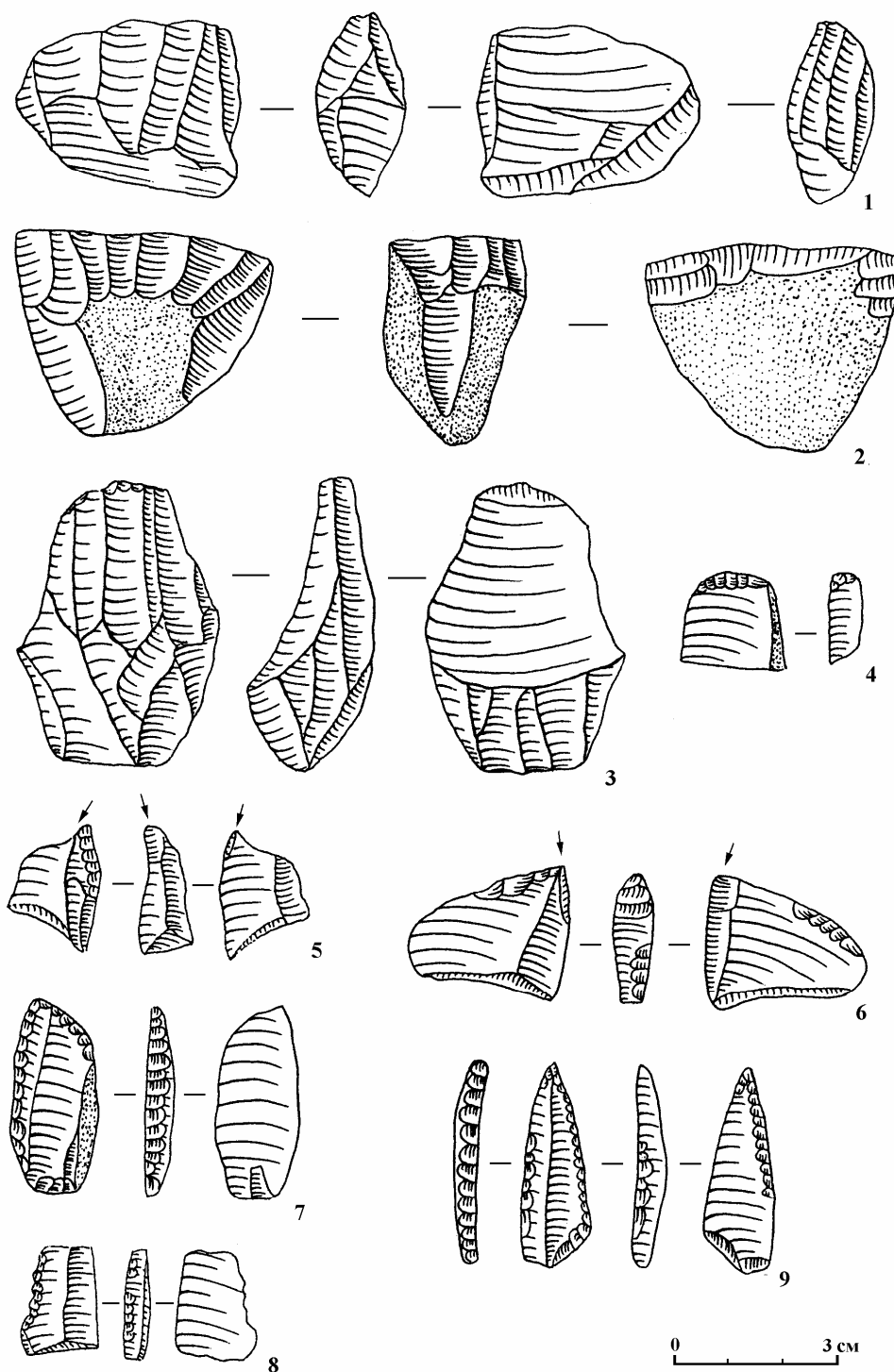

Рис. 18. Поселення у навісі Львів VII. Доба мезоліту. Кам'яні вироби
 Fig. 18. Settlement in rock shelter Lviv VII. Mesolithic. Stone artifacts

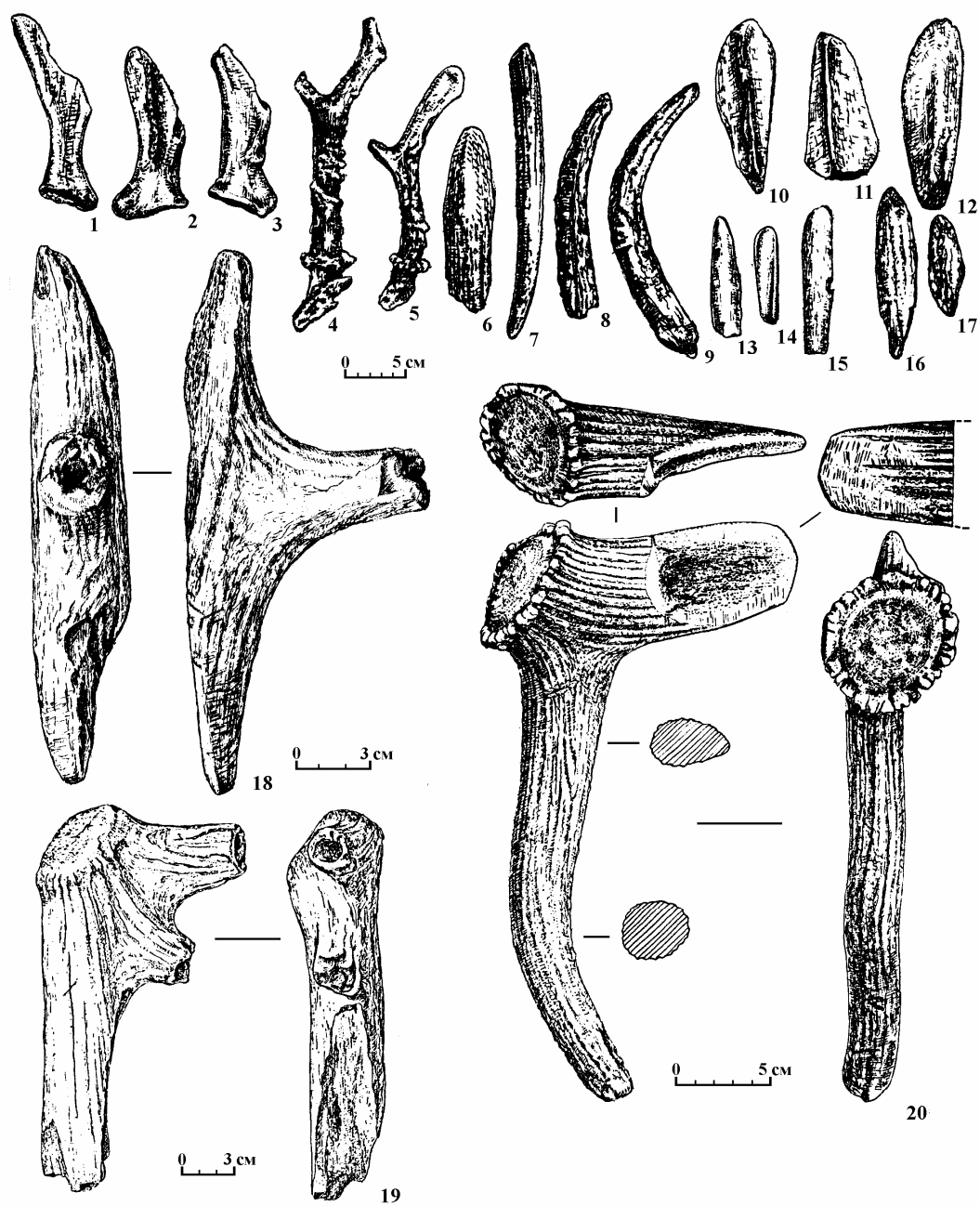

Рис. 19. Поселення у навісі Прийма VII. Доба мезоліту. Кістяні вироби
Fig. 19. Settlement in rock shelter Pryima VII. Mesolithic. Bone artifacts

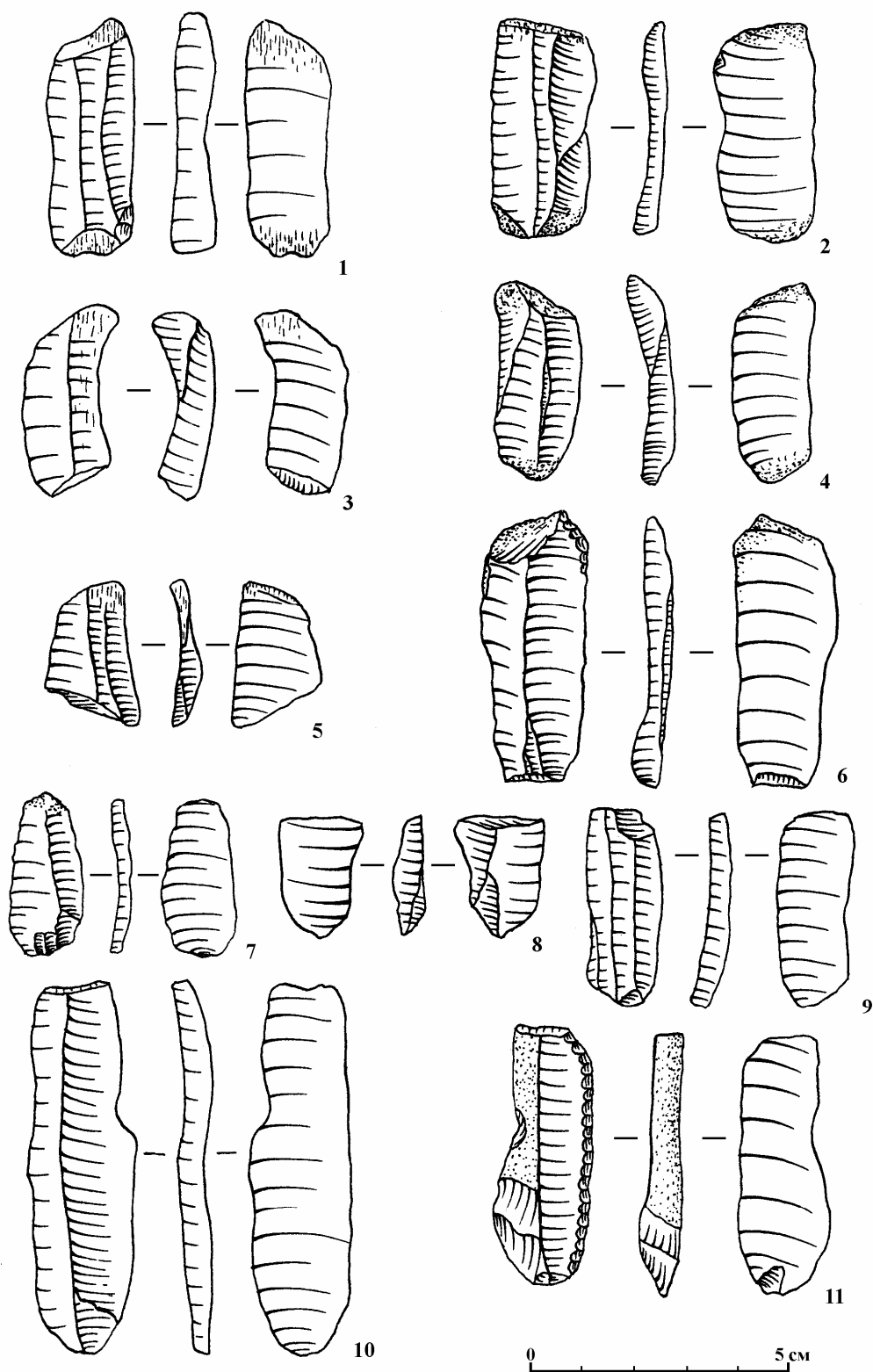

Рис. 20. Поселення у навісі Прийма VII. Доба мезоліту. Кам'яні вироби
 Fig. 20. Settlement in rock shelter Pryima VII. Mesolithic. Stone artifacts

ОСНОВНІ ПІДСУМКИ

Очевидно, найбільше наукове значення із досліджень палеоліту та мезоліту в печерно-скельних ансамблях заходу України має відкриття у похованому гроті Прийма I поселення муст'єрської доби, яке є найдавнішою пам'яткою у печерах України, окрім Криму. Культурний шар цього поселення, що залягає на скельній долівці, перекритий ґрунтом потужністю 1,2-1,6 м, у якому археологічних матеріалів не відзначено. Особливо важливі тут знахідки розрізнених частин скелета (скелетів) неандертальців. При цьому, променева кістка, уламок щелепи та фрагменти інших частин черепа, виявлені в 1995 і 1996 роках, були зафіксовані в північно-західній частині грота на відстані 1,8 м один від одного. Ще два уламки черепа людини знайдені у 2004 році в південно-східній частині грота на відстані 2,1 м. Ці матеріали відзначені в чітких стратиграфічних умовах на скельній долівці грота, у компактному культурному шарі потужністю 5-20 см. Поблизу знаходились три зуби печерного ведмеда і залишки деревного вугілля (вогнищ) разом із класичними кам'яними знаряддями муст'єрського часу. Винятком є лише уламок потиличної частини черепа людини в квадраті Б-57, де культурний шар пошкоджений норами тварин.

Доцільно продовжити розкопки в межах грота Прийма I і на майданчику перед ним, де частково розкопано лише 30 кв. м, а культурний шар пам'ятки може сягати площі 70-100 кв. м. Перспективними в цьому плані є також дослідження у навісі Львів VII, де не виключені, судячи із знахідки скреблоподібного виробу за 20 м на захід від розкопу, і більш ранні культурні шари, зокрема, муст'єрського часу.

Характерними особливостями більшості палеолітичних поселень у печерах регіону є значна кількість специфічних остеологічних решток і відносно мале число кам'яних виробів. Серед кам'яного інвентарю знаряддя складають великий відсоток, а на деяких пам'ятках, наприклад, у комплексі із грота Прийма I, можливо, інші вироби відсутні зовсім. Входи до таких печерно-скельних порожнин, площа яких незначна, спрямовані, здебільшого, на північ. Перед ними, як правило, спостерігаються сліди вогнищ. В околицях подібних поселень, ймовірно, практикувалося загінне полювання та інші види мисливського промислу. Такі особливості свідчать про те, що печери заселялись переважно зимою [Мацкевий, 2001, с.108-124; Сапожников, 2003, с.87-107]. У теплу і сприятливу пору року людські спільноти, очевидно, переходили на поселення під відкритим небом (позапечерні), що розташовані, як правило поблизу, на берегах річок, озер, інших водостоків. Саме такий комплексний підхід призвів до аналогічних результатів і на інших територіях [Весельский, 2003, с.130-139]. Можливо мисливським табором на печерного ведмеда і було зимове поселення у гроті Прийма I. Поблизу цього утвору поки не виявлено типових муст'єрських позапечерних пам'яток, хоча деякі їх елементи відзначені в комплексі знахідок на розташованому неподалік на березі Дністра поселенні Верхньодорожнє I (Дроговиж). Натомість, поблизу зимових пізньопалеолітичних поселень регіону в навісах Прийма I і Львів VII та в печерах Велика Уголька I ((Молочний Камінь), Одаїв XI і Назаренкове I (Чортовець), зафіксовані літні відкриті (позапечерні) поселення Верхньодорожнє I (Дроговиж), Жидачів I, Шаян I, Одаїв I, Одаїв XX і Назвисько XXI. Пам'ятки доби палеоліту в печерно-скельних утворах регіону датуються в межах 46-12 тисяч років BP (табл. II). Такий показник, зокрема, найдавнішої стоянки у гроті Прийма I, значно молодший за ранні позапечерні поселення, наприклад, Королеве. Це може бути свідченням недостатньої вивченості печер у регіоні, що не виключає й інші причини.

Важливі матеріали отримані й про заселення печерно-скельних порожнин заходу України в добу мезоліту. Ця епоха синхронізується в регіоні із раннім голоценом, хоча дехто припускає її початок і в кінці плейстоцену стосовно, перш за все, пам'яток позапечерного типу. У цей час тут уже стало значно менше, ніж у палеоліті, великих ссавців, на зміну яким приходять середні за розмірами тварини, що в більш значній мірі здатні швидко пересуватись (табл. I). Це призвело до зміни мисливської стратегії – полюванню скраданням. Очевидно, більш широкого вжитку, ніж раніше, набуває вживання луку і стріл, що помітно у типолого-статистичних співвідношеннях кам'яних виробів. Завдяки сприятливим для проживання людини природним умовам, зокрема, можливостям екологічної ніші регіону, кількість мезолітичних пам'яток у цілому значно збільшується. Вірогідно, різноманітні ресурси і відповідна сприятлива для людини екосистема, інші показники задовольняли потреби мезолітичного населення і, зокрема, дозволяли підтримувати відповідний харчовий баланс. Така ситуація характерна і на інших територіях [Столяр, 1993, с. 14-17].

Вражає незначна кількість печерних мезолітичних пам'яток на заході України (9), при понад 600 поселеннях цього ж часу на позапечерних територіях. Такий показник, які і подібний для палеоліту, безумовно свідчить про недостатню вивченість печерних утворів. Втім, для мезоліту, очевидно, вступає в дію і екологічний фактор, зокрема, покращення клімату. Основні пам'ятки регіону, розташовані в навісах Прийма I (фото 7), Львів VII і Львів VIII належать до мезолітичної культури Назвисько-Оселівка, а інші поки етнокультурно не визначені. Недостатня кількість абсолютних датвань дозволяє лише орієнтовно відносити печерні пам'ятки заходу України до проміжку часу в межах 10-5 тисяч років BC. Біля печерних утворів Прийма I, Львів VII і Львів VIII, що очевидно були заселені в холодну пору року, розташовані типові літні поселення Розвадів II, Верин V, Верин VIII, Львів IX та інші.

Захід України вже представлений певною кількістю пам'яток доби палеоліту (8) і мезоліту (9), зафіксованих у печерно-скельних порожнинах. Ймовірно, що такі утвори використовувались, в основному, в холодну пору року, а в теплу – людські спільноти переходили на поселення під відкритим небом. Це може бути свідченням того, що люди вели, так зване напівпечерне життя. Аналогічне явище простежене із найдавніших часів практично на всіх континентах [Бонч-Осмоловский, 1940; Сергин, 1992, с.48-52; Щепинский, 1992, с.53-57; Коен, 1995, с.125-131; Мадейська, 1996, с.33-40].

Сучасна господарсько-будівельна діяльність, виробничі, технічні, інші потреби призвели до знищення багатьох печерно-скельних порожнин або вилучення із них давніх напластувань. Втім, нерідко збереглись майданчики перед ними, як наприклад, перед навісом Львів VII, де відзначено вже понад 4 м потужних багатошарових відкладів різних епох, включаючи палеоліт і мезоліт. Під час робіт із видобутку каменю в середні віки верхня частина стелі цієї порожнини була знищена або засипана, але вже на глибині близько 2 м і глибше відзначено скельний навіс, у якому та на майданчику перед ним досліджено два пізньопалеолітичних шари і поки скельна долівка ще не досягнута. Перед навісом відзначено своєрідні загати із каменю, що зберігало тепло в порожнині, захищало від несприятливих природних умов тощо (рис. 3; фото 8). Тому особливо перспективними можуть бути дослідження похованих таких порожнин і типу грота Прийма I, де культурний шар був перекритий і законсервований зсувами ґрунту або людьми тощо [Мацкевий, 2002, с.17-34]. На інших територіях на подібних пам'ятках вже відзначений, як правило, добре збережений культурний шар із важливими знахідками [Формозов, 1959, с.143-159; Евтушенко, 2003, с.207-243].

Комплексні міждисциплінарні дослідження печерно-скельних порожнин заходу України дають вже досить багатогранну інформацію, що дозволяє робити нові висновки про минуле регіону. У таких закритих комплексах краще зберігаються як компоненти матеріальної і духовної культури, так і елементи природного середовища, зокрема екосистем. Характерно, що майже всі поселення доби палеоліту та мезоліту у печерах регіону розташовані у районах урвищ і, нерідко, майданчиків перед ними. Це може бути пов'язано із загінним полюванням, особливо на стадних тварин. Відзначимо й наявність у безпосередній близькості від поселень так званих важких ресурсів (вода, деревина, кам'яна сировина тощо), що мало неабияке значення. Такі потужні водні артерії як Дністер і його численні притоки, ландшафтна структура, відносно багатий рослинний і тваринний світ, сприяли тут розвитку не тільки мисливства, але й рибальства та збиральництва. Очевидно, що важливою була й адаптація у певних екологічних зонах (нішах), що спостерігається на багатьох територіях [Kozłowski, Machnik, 1996, s.7-26].

В останні десятиріччя отримано значну кількість нових першоджерел. Кількість пам'яток і, до певної міри, насиченість культурного шару поселень, свідчить про досить значні можливості місцевої екологічної ніші для життєдіяльності в регіоні людських спільнот уже з кінця плейстоцену і в ранньому голоцені, тобто в добу палеоліту і в мезоліті. Необхідно продовжити комплексні інтердисциплінарні дослідження пам'яток кам'яної доби в печерах заходу України при участі не тільки археологів, але й істориків, геологів, географів, біологів, інших спеціалістів, контакти з якими в цілому ще досить слабкі [Залізняк, 2003 а, с.11-17]. Здійснення широкомасштабних багаторічних досліджень у печерних об'єктах регіону уже призвело до певних важливих результатів і продовжує бути досить перспективним, особливо в похованих порожнинах. Так, наприклад, рештки скелетів, особливо неандертальців, фіксуються на Україні, та в значній мірі повсюдно, саме в печерах [Колосов, Степанчук, Чабай, 1993, 224; Станко, Гладких, 1997, с.46-47; Круц, 1997, с.47-50]. Тому знахідка в похованому гроті Прийма I кісток людини є в значній мірі закономірною. Втім, і пам'ятки в печерно-скельних порожнинах із відкритим входом, як і пункти позапечерні (під відкритим небом) заслуговують значної уваги як складові матеріальної і духовної культури регіону.

Таблиця I. Остеологічні рештки із поселень у печерних навісах Прийма I, Прийма VII і Львів VII. Розкопки Л. Мацкевого, визначення К. Татарінова, систематизація М. Рагуліної

№ п/п	Ряд і вид	Прийма I		Львів VII			ВП Прийма Мезоліт?
		Пізній палеоліт	Мезоліт	Пізній палеоліт (3)	Пізній палеоліт (2)	Мезоліт	
A	ССАВЦІ- Mammalia	10013/ 228	217/ 14	51/7	525/44	153/12	1130/9
I	Ряд землерийкоподібні- Soriciformes (Insectivora)	9/2	-	-	-	1/1	-
1	Їжак звичайний (Erinaceus europaeus L.)	8/1	-	-	-	-	-

2	Кріт європейський (<i>Talpa europaea</i> L.)	1/1	-	-	-	1/1	-
II	Ряд мартишкоподібні - <i>Cercopitheciformes</i> (Primates)	7/2	-	-	-	-	-
1	Людина (<i>Homo</i> sp.)	7/ 2	-	-	-	-	-
III	Ряд зайцеподібні - <i>Leporiformes</i> (Lagomorpha)	114/12	-	12/2	34/3	-	-
1	Заяць білий (<i>Lepus timidus</i> L.)	33/5	-	12/2	-	-	-
2	Заяць сірий (русак) (<i>Lepus europaeus</i> Pall.)	70/4	-	-	13/1	-	-
3	Сіноставець малий (<i>Ochotona pusilla</i> Pall.)	11/3	-	-	21/2	-	-
IV	Ряд Білкоподібні- <i>Sciuriformes</i> (Rodentia)	220/30	9/3	15/3	93/13	101/6	132/7
1	Білка звичайна (<i>Sciurus vulgaris</i> L.)	51/1	-	-	-	-	-
2	Ховрах дрібний (<i>Citellus minita</i> nov. sp.)	-	-	-	14/1	-	-
3	Бобак степовий (<i>Marmota bobak</i> Muller)	41/5	8/2	-	-	-	-
4	Сліпак білозубий (<i>Mesospalax leukodon</i> Nord.)	-	-	-	-	9/2	-
5	Сліпак подільський (<i>Spalax polonicus</i> Meh.)	-	-	-	6/1	-	-
6	Хом'як звичайний (<i>Cricetus cricetus</i>)	36/4	1/1	6/1	18/2	32/2	91/6
7	Хом'як (<i>Cricetus</i> sp.)	14/1	-	-	-	-	-
8	Лемінг копитний (<i>Dicrostonyx torquatus</i> Pall.)	39/13	-	-	43/6	-	-
9	Полівка водяна (<i>Arvicola terrestris</i> L.)	38/5	-	9/2	12/3	60/2	41/1
10	Полівка вузкочерепа (<i>Microtus gregalis</i> Pall.)	1/1	-	-	-	-	-
V	Ряд кунцеподібні - <i>Martiformes</i> (Carnivora)	4741/81	48/3	-	19/2	10/3	12/2
1	Песець (<i>Alopex lagopus</i> L.)	139/6	-	-	-	-	-
2	Лисиця звичайна (<i>Vulpes vulpes</i> L.)	67/4	1/1	-	-	3/1	-
3	Лисиця – корсак (<i>Vulpes corsak</i> L.)	1/1	-	-	-	-	-

4 Ведмідь бурий (Ursus arctos L.)		462/1 23/1 -			- - -		
5	Ведмідь печерний (Spelaearctos spelaeus Ros.)	3063/22	-	-	-	-	-
6	Куниця лісова (Martes Martes L.)	8/1	-	-	-	-	-
7	Куниця кам'яна (Martes foina Erxl.)	-	-	-	-	1/1	-
8	Горностай (Mustela erminea L.)	11/1	-	-	12/1	-	-
9	Ласка (Mustela nivalis L.)	-	-	-	7/1	-	-
10	Норка європейська (Lutreola lutreola L.)	-	-	-	-	-	11/1
11	Тхір лісовий (Putorius putorius L.)	23/1	-	-	-	-	-
12	Борсук звичайний (Meles meles L.)	198/6	24/1	-	-	6/1	-
13	Видра річкова (Lutra lutra L.)	165/14	-	-	-	-	-
14	Гієна печерна (Crocuta spelaea Gold.)	531/8	-	-	-	-	-
15	Лев печерний (Panthera spelaea Gold.)	73/5	-	-	-	-	-
16	Рись (Felix lynx L.)	-	-	-	-	-	1/1
VI	Ряд Слоноподібні- Elephaniformes (Proboscidae)	9/7	-	-	-	-	-
1	Мамонт (Mammuthus primigenius Blum.)	9/7	-	-	-	-	-
VII	Ряд Конеподібні- Equiiformes (Perissodactyla)	1239/ 29	32/2	-	133/4	-	-
1	Кінь первісний (Equus equus Pidor.)	1197/ 23	32/2	-	133/4	-	-
2	Носоріг шерстистий (Coelodonta antiquitatis Blum.)	42/6	-	-	-	-	-
VII I	Ряд Оленеподібні - Cerviformes (Artiodactyla)	3674/ 65	128/6	24/2	246/22	41/2	986/81
	Свиня дика (Sus scrofa L.)	61/4	-	-	-	-	95/2

2	Олень благородний (<i>Cervus elaphus</i> L.) 112/5 4/1			-	- 8/1		447/60
3	Олень (<i>Cervus</i> sp.)	14/1	-	-	-	-	-
4	Козуля європейська (<i>Capreolus capreolus</i> L.)	-	-	-	-	-	444/19
5	Козуля (<i>Capreolus</i> sp.)	83/16	-	-	-	-	-
6	Лось (<i>Alcer alser</i> L.)	377/6	-	-	-	-	-
7	Олень північний (<i>Rangifer tarandus</i> L.)	2650/ 26	119/4	24/2	246/22	33/1	-
8	Зубр первісний (<i>Bison priscus</i> Boj.)	90/5	5/1	-	-	-	-
9	Зубр (<i>Bison</i> sp.)	287/2	-	-	-	-	-
B	ПТАХИ - Aves	77/20	9/3	36/8	51/11	20/3	14/6
1	Ряд гусеподібні- Anseriformes	5/2	3/1	21/5	-	20/3	-
1	Гуска сіра (<i>Anser anser</i> L.)	-	-	1/1	-	-	-
2	Гуска (<i>Anser</i> sp.)	-	3/1	-	-	-	-
3	Казарка (<i>Branta</i> sp.)	1/1	-	-	-	-	-
4	Крижень (<i>Anas platyrhynchos</i> L.)	-	-	7/1	-	6/1	-
5	Чирок-тріскунок (<i>Anas querquedula</i> L.)	-	-	13/3	-	14/2	
6	Чирок (<i>Anas</i> sp.)	4/1	-	-	-	-	-
II	Ряд Соколоподібні- Falconiformes	-	-	-	-	-	2/1
1	Яструб (<i>Accipiter</i> sp.)	-	-	-	-	-	2/1
III	Ряд Куроподібні- Galliformes	67/16	6/2	-	43/10	-	-
1	Куріпка сіра (<i>Perdix perdix</i> L.)	2/1	-	-	-	-	-
2	Куріпка біла (<i>Lagopus lagopus</i> L.)	52/11	6/2	-	32/9	-	-
		9/2	-	-	11/1	-	-

4	Рябчик (<i>Tetrastes bonasia</i> L.)	4/2	-	-	-	-	-
IV	Ряд Сивкоподібні- Charadriiformes	-	-	11/2	8/1	-	-
1	Кулик-чайка (<i>Vanellus vanellus</i> L.)	-	-	6/1	-	-	-
2	Кулик-чорниш (<i>Tringa ochropus</i> L.)	-	-	-	8/1	-	-
3	Веретенник великий (<i>Limosa limosa</i> L.)	-	-	5/1	-	-	-
V	Ряд Совоподібні - Strigiformes	-	-	-	-	-	3/1
1	Сова сіра (<i>Strix aluco</i> L.)	-	-	-	-	-	3/1
VI	Ряд горобцеподібні - Passeriformes	5/2	-	4/1	-	-	9/4
1	Дрізд (<i>Turdus</i> sp.)	5/2	-	4/1	-	-	3/3
2	Костогриз (<i>Coccothraustes coccothraustes</i> L.)	-	-	-	-	-	6/1
C	ПІАЗУНИ - Reptilia	29/1	-	-	-	-	3/1
I	Ряд Черепахоподібні- Cheloniformes	29/1	-	-	-	-	3/1
1	Черепаха болотяна (<i>Emys orbicularis</i> L.)	-	-	-	-	-	3/1
2	Черепаха (<i>Emys</i> sp.)	29/1	-	-	-	-	-
D	Amphibia – ЗЕМНОВОДНІ	1/1	-	-	-	-	1/1
I	Ряд безхвостоподібні - Anuroformes	1/1	-	-	-	-	1/1
1	Квакша (<i>Hyla arborea</i> L.)	-	-	-	-	-	1/1
2	Жаба (<i>Rana</i> sp.)	1/1	-	-	-	-	-
E	РИБИ - Pisces	1/1	-	-	-	-	-
I	Ряд Коропоподібні - Cypriniformes	1/1	-	-	-	-	-
1	Короп (<i>Cyprinus carpio</i> L.)	1/1	-	-	-	-	-

Уніфікація рядів латинських та українських назв за К.А. Татариновим (2000), а систематика ссавців за Каталогом млекопитающих СССР (1981) виглядає :

За К.А. Татариновим	За Каталогом
Землерийкоподібні	Комахоїдні
Мартишкоподібні	Примати
Білкоподібні	Гризуні
Куницепоподібні	Хижі
Слоноподібні	Хоботні
Конеподібні	Непарнокопитні
Оленеподібні	Парнокопитні

Систематика птахів подана за польовим визначником: Птахи України.-Київ, 1984.

Систематика плазунів, земноводних і риб подана за: Б.О. Кузнецов. Определитель позвоночных животных фауны СССР. – Москва, 1974.

Таблиця II. Результати радіовуглецевого датування печерних комплексів заходу України за визначеннями Гронінгенської та Київської лабораторій

№ п/п	Пам'ятка	Лабораторний номер	Вік ¹⁴ C	
			BP	BC/AD
1	Прийма I (грот)	Ki-4583	45600±450	
2	Прийма I (навіс)	Ki-4145	13900±130	
3	Прийма I (навіс)	Ki-4146	13600±120	
4	Прийма I (навіс)	Ki-4147	14100±105	
5	Прийма I (навіс)	Ki-4183	14200±90	
6	Прийма I (навіс)	Ki-4178	13800±105	
7	Львів VII (навіс)	Ki-5415	27200±170	
8	Львів VII (навіс)	Ki-5412	13500±110	
9	Львів VII (навіс)	Ki-5414	11800±90	1σ 12080-11995 BC 11900-11845 BC 11740-11585 BC 2σ 12110-11810 BC 11785-11550 BC
10	Прийма VII (навіс)	Ki-4533	6090±60	1σ 5191-5183 BC 5061-4911 BC 4871-4857 BC 2σ 5209-5165 BC 5145-5107 BC 5101-5089 BC 5083-4843 BC 4821-4809 BC
11	Прийма VII (навіс)	Ki-4534	7020±50	1σ 5977-5949BC 5919-5841 BC 2σ 5991-5787 BC
12	Львів VII (навіс)	Ki-5413	8500±70	1σ 7589-7521BC

				7495-7491 BC 2σ 7651-7639 BC 7629-7621 BC 7609-74-51 BC 7431-7425 BC 7407-7403 BC 7391-7375 BC 7359-7355 BC
13	Велика Уголька І (печера Молочний Камінь)	GrN-7761	25550±350	

ЛІТЕРАТУРА

Адаменко О.М.

- 1976 (1977) 4.2.3.12. Чертовец. Обнажение 507 // Мацкевой Л.Г. Звіт про роботи у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях у 1976 році. – Архів і фонди Інституту українознавства імені І. Крип'якевича та Науковий архів Інституту археології НАН України. – Київ-Львів. – С. 6-7.

Александровский А.Л., Мацкевой Л.Г.

- 1989 Почвенно-стратиграфические условия залегания мезолита запада Украины // Четвертичный период. Палеонтология и археология. – Кишинёв: Штиинца. – С. 218-224.

Артюх В.

- 1995 Нові печерні пам'ятки Середнього Подністров'я // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів. – С. 3-5.

Артюшенко А.Т., Арап Р.Я., Безусько Л.Г.

- 1982 История растительности западных областей Украины в четвертичном периоде. – Киев: Наукова думка. – 135 с.

Бибииков С.Н.

- 1965 Древние кремнёвые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска // Материалы сессии, посвящённой итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР. – Баку. – С. 56-58.

- 1966 Древние кремнёвые выработки в Среднем Поднестровье // Sborník Národního muzea v Praze. – Praha. – Řada A – Historie. – Svazek XX. – Čís. 1-2. – S. 3-6.

Бонч-Осмоловский Г. А.

- 1940 Палеолит Крыма: грот Кийк-Коба. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР. – Вып. 1. – 266 с.

Борисковський П.О.

- 1947 Огляд історії вивчення палеоліту України // Археологія. – Київ: Вид-во АН УРСР. – Т.І. – С. 85-99.

Весельский А.П.

- 2003 Критерии определения кратковременности использования среднепалеолитических поселений (по материалам Крыма) // Варіабельність середнього палеоліту України. – Київ: Шлях. – С. 130-139.

Геренчук К.І., Буров В.С., Богущький А.Б. та ін.

- 1972 Природа Львівської області. – Львів: Вид-во Львівського університету. – 152 с.

Гладилин В.Н., Демьяненко А.В.

- 1974 Закарпатская палеолитическая экспедиция // АО 1973 года. – С. 258-259.

Гладилин В.Н., Пашкевич Г.А.

- 1977 Палеогеография среднего и позднего вюрма по данным исследований в пещере Молочный Камень // Палеоэкология древнего человека. – Москва: Наука. – С. 106-112.

Голованова Л.В., Хоффекер Д.Ф.

- 2000 Микок на Северном Кавказе // Археологический альманах. – Донецк. – Вып. 9. – С. 35-64.

Григорьев Г.П.

- 1992 Неандерталец и его эпоха // Археологические вести. – Санкт-Петербург. – С. 185-187.

Груннев М.

- 1980 Опис Львова // Жовтень. – Львів. – № 10. – С. 109-114.

Грушевський М.С.

- 1895 Чи «Домамири» чи «Домажири ?» // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів. – Т. 5. – Кн. I. – С. 1-2.

Гуменюк В.В.

- 1995 Деякі аспекти палеоекономіки на прикладі печерних комплексів Прикарпаття // Склі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідомлень та доповідей наукової конференції. – Львів. – С. 24-26.

Гуньовський І.М.

- 1990 Природа і господарство Львівської області. – Львів: Редакційно-видавничий відділ облполіграфвидаву. – 60 с.
1995 Печери Поділля та проблеми археології краю // Склі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідомлень та доповідей наукової конференції. – Львів. – С.22-24.

Даниленко В.М.

- 1986 Кам'яна Могила. – Київ: Наукова думка. – 152 с.

Демедюк М.С.

- 1995 До питання про стратиграфію відкладів печерних комплексів заходу України // Склі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідомлень та доповідей наукової конференції. – Львів. – С.26-29.

Дублянський В.Н., Ломаев А.А.

- 1980 Карстовые пещеры Украины. – Киев: Наукова думка. – 180 с.

Евтушенко А.И.

- 2003 Караби Тамчин – новая среднепалеолитическая стоянка крымского высокогорья // Варіабельність середнього палеоліту України. – Київ: Шлях. – С.207- 243.

Залізняк Л.Л.

- 2003 Мисливці на мамонтів: від екзотичних домислів до прозаїчних реалій // Кам'яна доба України. – Київ: Шлях. – Вип. 2. – С.42-57.
2003а Кам'яна доба України: проблеми та перспективи // Кам'яна доба України. – Київ-Полтава: Шлях. – Вип. 4. – С.11-17.

Захарчук О.В.

- 1996 Деякі аспекти стратиграфії та оцінки геоморфологічних умов печерних комплексів Прийма I і Львів VII // Мацкевий Л.Г. Дослідження Львівської обласної експедиції Інституту українознавства НАН України у 1996 році. Архів і фонди Інституту українознавства та Науковий архів Інституту археології НАН України. – Львів-Київ. – С.59-64.

Иванова И.К.

- 1982 Геология и палеогеография мустьерского поселения Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. – Москва: Наука. – с.188-235

Исаевич Я.Д.

- 1980 Найдавніший історичний опис Львова // Жовтень. – Львів. – № 10. – С. 105-108.

Коен В.Ю.

- 1995 О социальной функции территорий охотников-собираателей // Археологический альманах. – Донецк. – № 4. – С. 125-131.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П.

- 1993 Ранний палеолит Крыма. – Киев: Наукова думка. – 224 с.

Комар М.С.

- 1988 Результати спорово-пилкового аналізу матеріалів з Прийма I // Мацкевой Л.Г. Звіт про роботи Львівської обласної та Прикарпатської експедицій Інституту суспільних наук АН України у 1988 році. – Архів і фонди Інституту українознавства та Науковий архів Інституту археології НАН України. – Львів-Київ. – С.57-59.

Круц С.І.

- 1997 Антропологічна характеристика населення епохи палеоліту // Давня історія України. – Київ: Наукова думка. – Т. 1. – С. 47-50.

Леруа-Гуран А.

- 1993 Религиозные верования палеолита (культ костей) // Донецкий археологический сборник. – Донецк: Аверс. – С. 24-41.

Літопис руський

- 1989 Переклад з давньоруського Л.Є. Махновця. – Київ: Дніпро. – 591 с.

Мадейська Т.

- 1996 Природная среда во время развития палеолитических культур на территории Польши // Археологический альманах. – Донецк. – № 5. – С.33-40.

Мацкевой Л.Г.

- 1980 Исследование памятников мезолита-палеолита в западных областях Украины // АО 1979 года. – С.303-305.
1987 Каменное сырьё в мезолите запада Украины // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. – Москва: Наука. – С.164-165.
1991 Мезолит запада Украины. – Киев: Наукова думка. – 148 с.

Мацкевий Л.Г.

- 1993 Дослідження в печерних утворах Придністров'я в 1991-1992 рр. // Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця. – С.18-19.
2000 Палеоліт і мезоліт у печерах заходу України // Археологический альманах. – Донецк: Лебедь. – № 9. – С. 3-34.
2001 Палеоліт і мезоліт території сучасного Львова // Vita Antiqua. – Київ: Стилос. – № 3-4. – С.108-124.
2002 Мустьєрський комплекс у гроті Прийма I в Західному Поділлі // Starsza i środkowa epoka kamienia w Karpatach polskich. – Krosno. – S.17-34.
2002a Питання долітописного заселення території Львова // Львів. Місто, суспільство, культура. – Kraków. – Т. IV. – S. 17-29.
2002b Попередній звіт про дослідження Львівської обласної експедиції // Археологічні відкриття в Україні в 2000-2001 рр. – Київ. – С.180-182.
2004 Дослідження Львівської обласної та Прикарпатської експедицій Інституту українознавства НАН України у 2004 році. – Архів і фонди Інституту українознавства та Науковий архів Інституту археології НАН України. – Львів; Київ. – 200 с.
2004a Львівська обласна експедиція: нові відкриття // Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича Національної академії наук України в 2003 р. Інформаційний бюлетень. – Львів. – С.31-32.
2004b Печерні пам'ятки палеоліту та мезоліту у Верхньому Подністров'ї // Археологія. – № 1. – С.3-18.

Мацкевой Л.Г., Адаменко О.М., Артюх В.С.

- 1978 Работы в Предкарпатье и Поднестровье // АО 1977 года. – С.356-357.

Мацкевий Л., Артюх В., Сохацький М., Стецюк В.

- 2001 Археологічні дослідження у Подністров'ї // Науковий вісник Українського Історичного Клубу. – Москва. – Т. V. – С.174-178.

Мацкевий Л.Г., Бойко Л.В.

- 2003 Роботи Львівської обласної експедиції Інституту українознавства НАН України 2002 р. // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. – Київ. – Вип. 6. – С.182-184.

Мацкевий Л., Гудима Ю., Матвій В.

- 2003 До інтерпретації джерел з Чатової Скелі в контексті досліджень давнього Львова // Пам'ять століть. Україна. – Київ. – № 1(40). – С.35-46.

Мацкевий Л., Гуменюк В.

- 1995 Там, де виріс Княжий Львів // Дзвін. – Львів. – № 10. – С.121-132.

Мацкевий Л., Панахид Г.

- 2002 Деякі історико-природознавчі аспекти заселення людиною Середнього Подністров'я // МДАПВ. – Львів. – Вип. 8. – С. 35-41.

Мацкевой Л.Г., Рыбачёк Е.П.

- 1984 Вулканические стёкла в мезолите запада УССР // Reports. – III-rd Seminar in Petroarchaeology. – Plovdiv: Bulgarian academy of sciences. – P. 168-175.

Мережковский К.С.

- 1880 (1881) Отчёт о предварительных исследованиях каменного века в Крыму // Известия Русского географического общества. – Санкт-Петербург. – Т. XVI. – Вып. 2. – С. 106-146.

Підоплічко І.Г.

- 1956 Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – Київ: Вид-во АН УРСР. – Вип. 2. – 235 с.

Портнер Д.Э.

- 1997 Пещеры. – Москва: Слово. – 48 с.

Сапожников І.В.

- 2003 Степова область Східної Європи в пізньому палеоліті: сезонність пам'яток та річний господарський цикл // Кам'яна доба України. – Київ: Шлях. – Вип. 2. – С. 87-107.

Сапожников И.В.

- 2003а. Из истории исследований каменного века Украины: палеолитические карстовые пещеры Северного Причерноморья // Кам'яна доба України. – Київ-Полтава: Шлях. – Вип. 4. – С. 43-52.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В.

- 1989 Новое о пещере Ильинка // Четвертичный период. Палеонтология и археология. – Кишинёв: Штиинца. – С. 179-187.

Сергин В.Я.

- 1992 О сезонах обитания на палеолитических поселениях // Краткие сообщения Института археологии. – Москва: Наука. – № 206. – С.48-52.

Ситник О.

- 2000 Середній палеоліт Поділля. – Львів. – 372 с.

Скленарж К.

- 1987 За пещерным человеком. – Москва: Знание. – 270 с.

Станко В.Н., Гладкіх М.І.

- 1997 Духовна культура // Давня історія України. – Київ: Наукова думка. – Т. 1. – С. 46-47.

Степанчук В.М.

- 2005 Ранний и средний палеолит Украины. – Киев. – 273 с./ Науковий архів Інституту археології НАН України.

Столяр А.Д.

- 1985 Происхождение изобразительного искусства.- Москва: Искусство. – 298 с.

- 1993 Проблемы духовных механизмов локальной трансляции в социогенезе культур каменного века Фенноскандинавии // Динамика культурных традиций: механизм передачи и формы адаптации. – Санкт-Петербург. – С.14-17.

Татаринов К.А.

- 1993 Історія і роль полювання у становленні сучасної людини // Мисливство. – Київ: РНМК ВО. – С.6-21.

- 2000 Позднекайнозойские позвоночные запада Украины.- Луцк: Надтир'я. – 254 с.

Ткаченко В.І.

- 1995 До питання про датування печери Молочний Камінь на Закарпатті // Археологический альманах. – Донецк. – № 4. – С. 81-83.

Филипчук О.В.

- 2004 Акт судово-медичного дослідження № 42-МК / Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів. – 9 с.

Формозов А.А.

- 1959 Мустьерская стоянка Кабази в Крыму (Первый опыт изучения погребённых пещер в СССР // СА – Сб. XXIX-XXX. – С. 143-158.

- 1969 Очерки по первобытному искусству // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука. – № 165. – 256 с.

Целевич Ю.

- 1887 История Скиту Манявского. – Львов. – 72 с.

Черниш О.П.

- 1975 Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. – Київ: Наукова думка. – 168 с.

Щепинский А.А.

- 1992 Мустьерские памятники Крыма и опыт реконструкции хозяйственной деятельности неандертальца // Краткие сообщения Института археологии. – Москва: Наука. – № 206. – С. 52-57.

Adamenko O. M. et Gladiline V.N.

- 1989 Korolevo un des plus anciens habitats acheuléens et moustériens de Transcarpatie soviétique // L'Anthropologie. – Paris. – Т. 93. – № 4. – P. 689-712.

Grygiel R.

- 1986 The Household Cluster as a fundamental social unit of the Brześć Kujawski Group of the lengyel culture in the Polish lowlands // Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi / Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi. Seria Archeologiczna. – № 31: 1984. – Warszawa; Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – S.43-270.

Gruszecki A.

- 1878 O jaskiniach na przestrzeni od Karpat po Bałtyk // Biblioteka Warszawska. – Warszawa. – Т. 152. – Seria V. – Т. IV. – Zesz. XII. – S. 329-352.

Kehnscherper G.

1990 Hünengrab und Bannkreis. – Leipzig; Jena; Berlin: Urania Verlag. – 192 s.

Konopljia V., Mackevyj L.

1996 Prace ekspedycji gródeckiej w 1995 r. // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Rzeszów. – T. XVII. – S. 319-322.

Kozłowski J.K. / Edited.

1982 Excavation in the Bacho Kiro cave. – Warszawa. – 172 p.

Kozłowski J.K., Machnik J.

1996 U zarania kulturowej jedności w Europie Środkowej (V-II tysiąclecie przed Chr.) // Prace Komisji Środkowoeuropejskiej. – Kraków. – T. IV. – S. 7-26.

Marks A.E. and Chabai V.P. Edited.

1998 The Middle Paleolithic of Western Crimea. – Liège. – Eraul 84. – Vol. 1. – 393 p.

Matskevij L.G.

1995 Interrelations of Fauna, Anthropogenous factors and other elements of Ecosphere in the West of the Ukraine during Late Palaeolith // Ecosystem Evolution. – Moscow: Institute of Palaentology. – P. 61, 82.

1995a To the Interconnection of Mammoth and Anthropogenous factor Problem // Cytologija. – St.–Peterburg. – T. 37. – № 7. – P.628, 690-691.

2000 Living, Production and Storage Features in Sites of Western Ukraine // 6th Annual Meeting European Association of Archaeologists. – Lisbon, Portugal. – P. 106.

Méreykovsky K.

1884 Station Moustérienne en Crimée // L'Homme. – Paris. – № 10. – P. 300-302.

Rzeczyński G.

1721 Historiae naturalis curiosae Regni Poloniae etc. – Sandomiers. – 76 p.

1745 Auctuarium historiae naturalis curiosae Regni Poloniae. – Gdańsk. – 196 p.

Starkel L.

1989 Antropogeniczne zmiany denudacji i sedymentacji w holocenie na obszarze Europy Środkowej // Przegląd Geograficzny. – Warszawa. – T. LXI. – Z. 1-2. – S. 33-49.

1994 Regularities of mountain geoecosystems // Preistoria Alpina. – Trento: Museo Tredentino di Scienze Naturali. – Vol. 28/1 (1992). – P. 11-18.

Valde-Nowak P., Madejska T., Nadachowski A.

1995 Jaskinia w Obłazowej. Osadnictwo, sedymentacja, fauna kopalna // Pieniny – Przyroda i Człowiek. – Krościenko n. Dunajcem: Pieniński Park Narodowy. – T. 4. – S. 5-23.

Vencl S.

1970 Mesolitické osídlení Českého krasu // Archeologické Rozhledy. – Praha. – T. XXII. – № 6. – S. 643-657.

Leonid Matskevij

Results of investigations of Paleolithic and Mesolithic in caves of West of Ukraine

First Paleolithic and Mesolithic sites were discovered in caves of the region in 1940-2004. The winter hunters camp in Pryjma I grotto, situated about 40 km southward of Lviv belongs to the Mousterian type of the period of Early Paleolithic. Four point tools and flake, osteological remains of cave bear and bones of human were found there. These material were dated back to 45600±450 BP by Ki-4583. Hunter's camp in rock shelter Pryjma I (fauna and human bones, flint artifacts, 5 dates: 14200-1300 BP) belongs to the period of Late Gravettian, but other 7 hunter's camps belong to Aurignacien tradition: Lviv VII – 3 sites, Velyka Ugolka I, Nazarenkove I and Odaiv XI (fauna, stone artifacts, 4 dates 27200-11800 BP). Mesolithic sites belong to *Nezvisko-Oselivka* culture. It includes such sites as Lviv VII, VIII, Pryjma I, Nigyn I, Maniava I, Pidgorodtsi IV, Briuhovychi XIb, workshop for bone tools production Pryjma VII and the site Balamutivka. Fauna of early holocene, bone and stone tools (with 20 dates 7651-7355 BC) were fixed on Mesolithic objects. General analogues to these sites were revealed in Central Europe.